

ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ ΕΦΥΑΛΩΜΕΝΗΣ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ ΣΤΟ BYZANTINO ΚΟΣΜΟ

Δήμητρα ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ

SUMMARY: *A presentation of a number of centres producing glazed pottery in the Byzantine world permits some preliminary observations.*

The archaeological finds reveal a clear difference between the number of production centres in the Middle Byzantine and in the Late Byzantine period. They are very few in the first case and much more numerous in the second.

For the Middle Byzantine period, two production centres have been discussed in detail, Constantinople and Corinth, while it has been suggested that Sparta, Thebes, Larisa, and the Troad were also production centres. Both Constantinople and Corinth are sites where systematic excavations, quantities of finds, and assiduous studies have made it possible to piece together a picture of their products and to trace the course of their development. Our information about the other Middle Byzantine centres is limited and fragmentary, with many gaps and question marks. Where did the ill-fated ship which sank near Pelagonnisi just off Alonnisos in the North Sporades in the mid-12th century load its cargo? Where was pottery with such a high standard of decoration manufactured? Again, where did the ship which sank off Kastellorizo in the early 13th century load up for its fatal voyage? Where were the bowls and plates made with their powerful incised-sgraffito decoration, their subjects splendidly rendered with a few confident strokes? The large number, the quality, the similarity of the shapes and the decorative subjects, and a number of shared technical features of the pottery which each of the ships was carrying point to large organised workshops with a systematic, meticulously manufactured output. Our ignorance of the place where these ceramics were made leaves us with an imperfect picture of the Middle Byzantine production centres.

The archaeological data for the Late Byzantine period present a completely different picture. The available information suggests a process of decentralisation, with local provincial workshops springing up and starting mass production of wares with their own distinctive characteristics. The archaeological data available today make it possible to describe and record the distinctive characteristics of the glazed tableware produced in Thessaloniki, Serres, Pergamon, Nicaea, Cherson, and Cyprus, which may thus be described as glazed pottery production centres in the Late Byzantine period. It has also been proposed that the area of Troy may have been a centre of glazed pottery production in the 13th century. The pottery from Troy shares similarities with the Zeuxippos group. It has been suggested that also Lemnos was a production centre during 15th century.

A comparison between the glazed pottery of the Middle and the Late Byzantine period shows that the vast majority of Middle Byzantine wares are plates or large bowls, while those of the Late Byzantine period are deep, medium-sized bowls. This, together with their size, probably indicates a change in the Byzantine diet, which may be correlated with two factors: the influence of the Western diet following the Latin conquest; and economic circumstances which forced people to adopt a cheaper diet based on soups and broths.

Most of the vessels of the 11th and 12th centuries are larger than those of the 13th and 14th. Most of the former have a rim diameter of 23-25 cm, and the bowls 25-28 cm; while those of the Late Byzantine period, most of which are deep bowls, usually have a diameter of 12-15 cm. The size of the vessels, together with their shape, has to do with whether they were for individual or common use. The large, shallow bowls must have been for common use, containing food without sauce or gravy, such as roast meat; while the comparatively small bowls were for individual servings of soup or broth or dishes with sauce, which cannot easily be eaten from a common bowl.

As for the nature of the decoration and the decorative subjects, the following comments may be made. By and large, the Middle Byzantine wares have a wider variety of subjects and more original decoration. Narrative themes with human figures represent love scenes, hunting scenes, and struggles to death with wild animals. The rendering and the quality of the decoration attest that special care was devoted to it and that specialised staff, if not a separate section of the workshop, devoted their knowledge and inspiration to decorating the wares. Such evidence as the use of compasses shows that the decoration was done by hand and not on the wheel, probably in a special part of the workshop.

In contrast, the products of the Late Byzantine workshops have more stereotyped decorative themes, mainly geometrical and numerous stylised vegetal motifs. Animals or birds are depicted in isolation, not as part of a larger scene, and human figures are rarely seen. Compasses are not used in the execution of the decoration, which indicates that it was done on the wheel and accomplished more quickly.

Bearing these comments in mind, and considering the fact that the use of firing tripod stilts made mass production possible after 1200, perhaps we ought to look at how the nature and the organisation of the glazed pottery workshops changed. It seems that in the Middle Byzantine period there were large workshops operating in direct relationship to major commercial or administrative centres, such as Constantinople and Corinth, and they were professionally run with a strong infrastructure. In

the Late Byzantine period, however, many decentralised provincial workshops seem to have been operating, producing goods en masse and operating at the level of cottage industries. It also seems that mass production drove down the quality of the glazed wares. This, at least, is what is suggested by the increased numbers of glazed ceramics found in the Late Byzantine excavational layers; and it is supported by the observation that Middle Byzantine sherds frequently have holes, through which strips of metal foil could have been threaded, thus enabling broken vessels to remain in use, albeit only for dry foodstuffs. This practice is less frequently observed in wares after the 13th century, which shows that the cost of glazed wares went down and they were more widely available.

Trade, as it evolved in the Byzantine world in the Middle and Late Byzantine periods, with the active and almost exclusive involvement of the Italian cities, particularly Venice, was a major factor in the development of Byzantine pottery.

Μια εισήγηση στα Προϊκά ενός ειδικού για την κεραμική συνέδριον δεν χρειάζεται να τονίσει ούτε να εξηγήσει τη σημασία που έχει ο εντοπισμός των κέντρων παραγωγής. Τα τελευταία χρόνια, μαζί με το συνεχώς αυξανόμενο γενικότερο ενδιαφέρον για τη βυζαντινή κεραμική, η αναζήτηση και ο εντοπισμός των κέντρων παραγωγής της αποτελεί ένα από τα κύρια ενδιαφέροντα και βασικό στόχο της έρευνας.

Τα σποιχεία που μπορούν να τεκμηριώσουν το χαρακτηρισμό μιας θέσης ως κέντρου παραγωγής μπορούν να διακριθούν σε πληροφορίες από γραπτές πηγές και σε αναφορές που απορρέουν από αρχαιολογικά ευρήματα.

Οι πληροφορίες της πρώτης κατηγορίας είναι εξαιρετικά φτωχές για τη βυζαντινή κεραμική, η οποία δεν ευτύχησε να διασωθεί γι' αυτήν κάποιο εγχειρίδιο ανάλογο με αυτό του Cipriano Piccolpasso (1524-1579) για τα ιταλικά μαγιόλικα. Στα βυζαντινά κείμενα σπάνια γίνεται λόγος για κάτι σχετικό με την κεραμική και όταν συμβαίνει κάτι τέτοιο οι αναφορές είναι αδιαφεύγεις. Βέβαια, πρέπει να ομολογήσουμε πως έως σήμερα δεν έχει γίνει καμιά συστηματική μελέτη αποθησαύρισης και αξιολόγησης τέτοιων πληροφοριών. Στα έγγραφα του Αγίου Όρους αναφέρονται εργαστήρια κεραμικής που ανήκαν σε μονές, χωρίς ωστόσο να κάνουν λόγο για το είδος των προϊόντων τους (π.χ. *Actes Lavra I*: αριθ. 4.4, έτους 952· *Actes Iviron I*: αριθ. 4.68, έτους 982). Οι δροι που χρησιμοποιούνται και τα συμφραζόμενα θα πρέπει να ερμηνευθούν ως πληροφορίες για εργαστήρια κεραμικού υλικού για οικοδομές και δεν έχουν σχέση με κεραμικά σκεύη, πολύ περισσότερο με εφυαλωμένη κεραμική. Ο Θεόδωρος Βαλσαμών (12ος αι.) αναφέρει «κεραμεία» συγκαταλέγοντάς τα στις αγροτικές περιουσίες (PG: 137, 929c).

Αναφορές σε επίθετα και παρανόματα, όπως «τζυκαλάς - τζυκαλού», δεν βοηθούν ιδιαίτερα γιατί δεν σημαίνει απαραίτητα πως ο αναφερόμενος ήταν ο ίδιος επαγγελματίας κεραμέας. Μπορεί απλώς να είχε κάποια σχέση συγγενική, ακόμη και μακρινή, με κάποιο κεραμέα (Laiou 1977: 123-125).

Από τις λόγιες σχετικές πληροφορίες, ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το συγκεκριμένο θέμα των εργαστηρίων παρουσιάζει η περιγραφή (τέλη 12ου αι.) εκκλησίας στο κτήμα του Βοτειανάτη, που είχε διακοσμηθεί διά «ταν-

στρίων Νικομηδείων» (MM III: 55· Mason, Mundell Mango 1995: 322-323). Η πληροφορία αυτή ερμηνεύθηκε ως αναφορά σε χρήση επενδυτικών πλακιδίων και έδωσε αφορμή να συζητηθεί η Νικομήδεια ως χώρος παραγωγής τους (Talbot-Rice 1930: 15· Verdier 1983).

Πιο διαφωτιστικές είναι κάποιες αναφορές σε εμπόριο κεραμικής, όπως αυτές που δίνουν οι περί φόρων διατάξεις των μεσαιωνικών νόμων της Κύπρου, οι γνωστές Αστίζες του βασιλείου των Ιεροσολύμων και της Κύπρου. Ρητά αναφέρουν ότι «την εργασίαν του χωμάτου την φέρονταν απαί την Σαρακηνίαν» (MB: 494), όπως επίσης ότι «τα μουχρούτοσκούτελα τα ζωγραφισμένα τα φέρονταν από την Σαρακηνία» (MB: 244), δηλαδή τα πιάτα και τις κουπές τις ζωγραφιστές που φέρονταν από τη Σαρακηνία· δηλώνεται έτοι σαφώς η εισαγωγή επιτραπέζιων κεραμικών από τη Συρία και την Παλαιστίνη.

Η δεύτερη κατηγορία πληροφοριών, αυτές που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν αρχαιολογικές, απορρέουν από τις εξής κατηγορίες αρχαιολογικών ευρημάτων:

a. Εργαστηριακές εγκαταστάσεις

Εγκαταστάσεις εργαστηρίων κεραμικής και ειδικότερα κλιβάνων εντοπίζονται πολύ σπανιότερα από ό,τι θα μπορούσε κανείς να φανταστεί. Οι κτιριακές αυτές κατασκευές αποδεικνύονται πρόσχειρες και σαθρές και ελάχιστες διασώθηκαν. Εκτός τούτου η ερμηνεία ανευρισκούμενων ερειπίων ως εργαστήρια κεραμικής δεν είναι σε όλες τις περιπτώσεις σωστή, ακριβής και βέβαιη. Κάθε κυκλική κατασκευή δεν είναι καμίνι και κάθε καμίνι δεν είναι κλίβανος κεραμικής, ακόμη κάθε κλίβανος κεραμικής δεν είναι κλίβανος αγγείων. Μπορεί να είναι κλίβανος οικοδομικού υλικού για πλίνθους και κεραμίδια. Τέλος, κάθε κλίβανος αγγείων δεν παρήγε εφυαλωμένη κεραμική.

b. Απορρίμματα κεραμικής επεξεργασίας

Την πιο βέβαιη ίσως ένδειξη για τον εντοπισμό κέντρων παραγωγής παρέχουν τα απορρίμματα των κεραμικών εργαστηρίων. Λάθη, αβλεψίες, κακοί υπολογισμοί κεραμέων και απειρίες βοηθών οδηγήσαν ανά τους αιώνες καμνιές ολόκληρες αγγείων στην καταστροφή. Όποιος έτυχε να επισκεφθεί παραδοσιακά εργαστήρια έχει δει τους σωρούς, τα ελαττωματικά καμένα κεραμικά

γύρω από τα εργαστήρια. Ωστόσο, αυχεία κεραμέων - τύχη αρχαιολόγων θα μπορούσε να πει κανείς. Τα σπασμένα, παραμορφωμένα και καμένα κεραμικά αποτελούν τα καλύτερα στοιχεία και τις πιο πειστικές αποδείξεις για το χαρακτηρισμό ενός τόπου ως κέντρου παραγωγής. Είναι προφανές πως τέτοιους είδους κεραμικά βρίσκονταν εκτός εμπορίου και παρέμεναν στον τόπο κατασκευής τους. Η ανεύρεση εξαρτημάτων που απαρτίζουν τον εξοπλισμό των καμινιών, όπως τριποδίσκων ψησίματος κ.ά., είναι επίσης ισχυρή ένδειξη για τον εντοπισμό των κέντρων παραγωγής.

γ. Μεγάλος αριθμός κεραμικών με όμοια χαρακτηριστικά

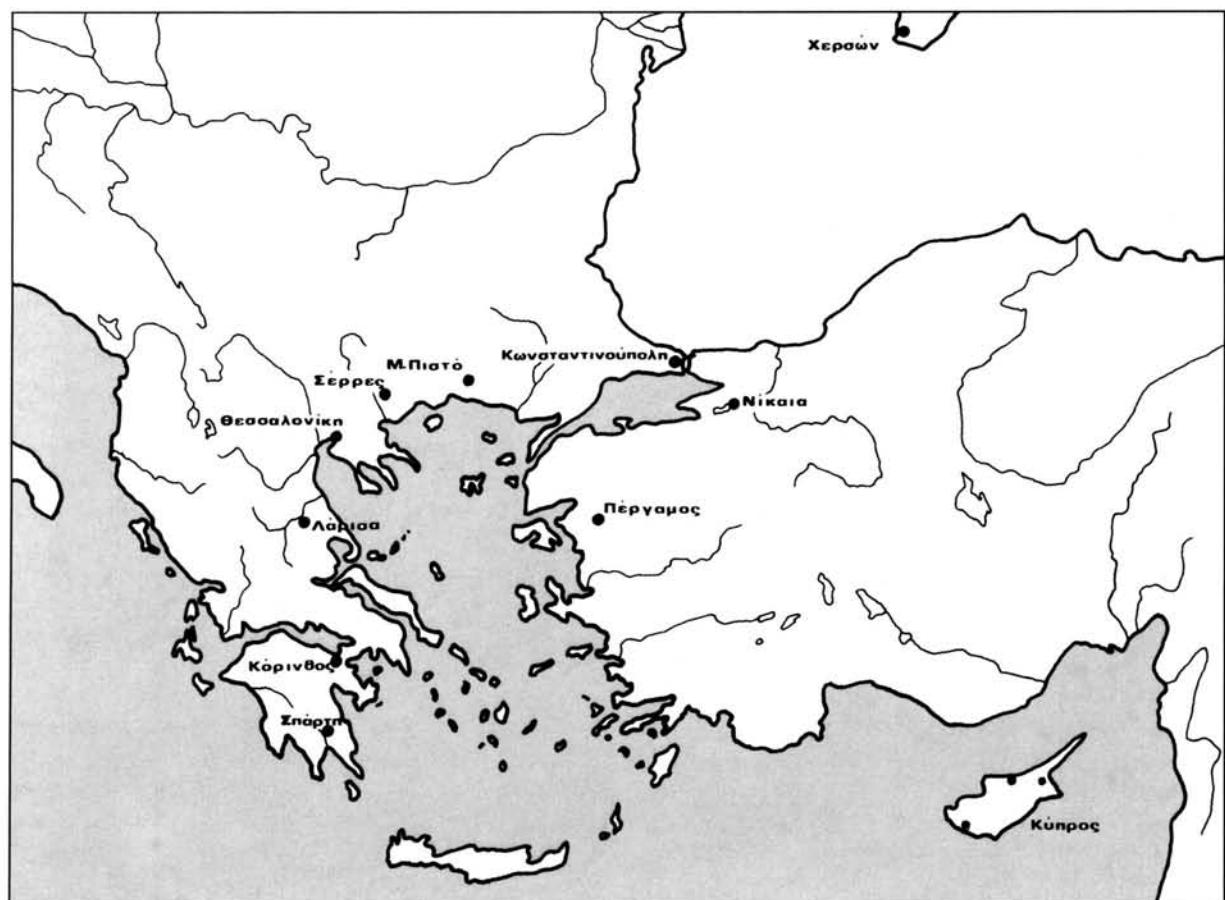
Η επισήμανη κεραμικών με κοινά και επαναλαμβανόμενα χαρακτηριστικά στα σχήματα, στη διακόσμηση και ομοιότητες στην υφή του πηλού βοηθά στον εντοπισμό των κέντρων παραγωγής. Η ευρύτερη περιοχή, όπου τα κεραμικά αυτά ανευρίσκονται σε μεγάλες ποσότητες, είναι κατά τεκμήριο και ο τόπος κατασκευής τους.

Κωνσταντινούπολη

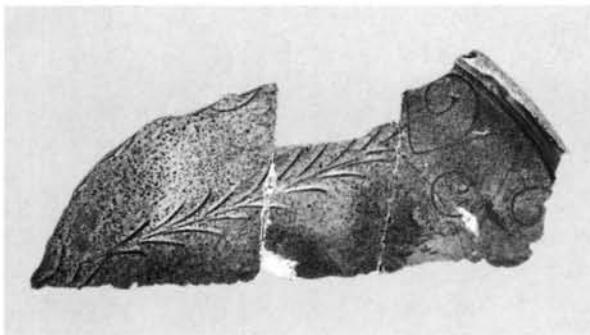
Η διερεύνηση των κέντρων παραγωγής εφυαλωμένης κεραμικής στο βυζαντινό κόσμο οδηγεί αναπόφευκτα στην Κωνσταντινούπολη και στο ερώτημα κατά πόσον η ίδια η πρωτεύουσα υπήρξε τόπος παραγωγής.

Η κεραμική της Κωνσταντινούπολης, και πιο συγκεκριμένα η εφυαλωμένη, υπήρξε αντικείμενο συζητήσεων και δημοσιεύσεων από πολύ νωρίς. Με την Κωνσταντινούπολη συσχετίστηκαν κυρίως εφυαλωμένα κεραμικά καμωμένα με άσπρο πηλό (Wallis 1907: 13-14· Talbot-Rice 1930: 19-29· Stevenson 1947: 36-63· Hayes 1992: 12-37).

Αν και δεν έχουν ακόμη εντοπιστεί τα καμίνια παραγωγής κεραμικής με άσπρο πηλό οι μεγάλες ποσότητες του είδους αυτών των κεραμικών που ανευρίσκονται στις ανασκαφές της Κωνσταντινούπολης και η διαχρονική παρονούσα κεραμικών με παρόμιο άσπρο πηλό στο χώρο αυτό από τον βο αιώνα έως τα νεότερα χρόνια ενισχύουν, όλο και περισσότερο, την άποψη πως η βυζαντινή πρω-

Εικ. 1. Χάρτης με τις θέσεις των αναφερόμενων εργαστηρίων.

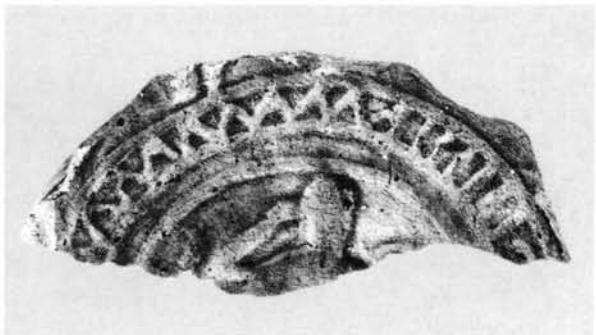

Εικ. 2. Τμήμα σαλτζαρίου από άσπρο πηλό. 7ος-8ος αιώνας. Μουσείο Μπενάκη.

τεύουσα ή τουλάχιστον η ευρύτερη περιοχή της υπήρξε τόπος παραγωγής αυτού του είδους της κεραμικής (Εικ. 12a). Πρόσφατα, μελέτη ανασκαφικών ευρημάτων από τη Νίκαια υποστηρίζει παραγωγή κεραμικών με άσπρο πηλό στην περιοχή (François 1997a).

Παλαιότερες αλλά και πιο πρόσφατες ανασκαφές έδωσαν στοιχεία ώστε να ταξινομηθεί και να χρονολογηθεί η κεραμική αυτή με βάση στρωματογραφικές και νομισματικές ενδείξεις. Στον τομέα αυτό συνετέλεσαν κυρίως η μελέτη του R. Stevenson για την κεραμική από το Ιερόν Παλάτιον (Stevenson 1947) και η πιο πρόσφατη μελέτη του John Hayes για την κεραμική από τον Άγιο Πολύευκτο (Hayes 1992). Ο τελευταίος προέβη σε αναθεώρηση των διαφόρων ομάδων και έθιξε διεξοδικά προβλήματα χρονολόγησής τους. Η ταξινόμηση του έχει ως βάση κυρίως διαφοροποιήσεις στην υφή του πηλού (fabric), που όπως αποδεικνύεται ανταποκρίνονται σε διαφοροποιήσεις στα σχήματα, στο διάκοσμο, στην εφυάλωση και σε διαφορετικά χρονολογικά πλαίσια.

Σύμφωνα με τις τελευταίες αυτές εκτιμήσεις και τοποθετήσεις, η πρακτική εφυάλωσης στην Κωνσταντινούπολη εντοπίζεται τον 7ο αιώνα (Hayes 1992: 13). Τα πρωιμότερα εφυάλωμένα αγγεία με άσπρο πηλό (Glazed White Ware I), σύμφωνα με την ταξινόμηση Hayes (Hayes 1992: 15), έχουν πηλό όχι ιδιαίτερα καθαρό με αποχρώσεις ρόδινες ή και φαές, επένδυση με υδαρές επίχρισμα σε χρώμα πιο σκούρο από αυτό του πηλού και εφυάλωση λαδοπράσινη κίτρινη, κίτρινη πορτοκαλιά ή ακόμη και καφεκίτρινη. Τα αγγεία με τα χαρακτηριστικά αυτά κάνουν την εμφάνισή τους γύρω στο 600 και έχουν συνεχή παρουσία μέσα στον 7ο και τον 8ο αιώνα. Ως προς το σχήμα αυτά που χρονολογούνται στον 7ο αιώνα είναι κυρίως κλειστά αγγεία, όπως τσαγερά, ενώ αυτά του 8ου είναι ανοικτά, κυρίως πινάκια και κούπες. Στην ομάδα αυτή ανήκουν και τα πρωιμότερα βυζαντινά σαλτζάρια (Εικ. 2). Η πιο συνθηθισμένη μορφή διακόσμησης της ομάδας είναι η εγχάρακτη με θέματα ελικοειδή μοτίβα, απεικονίσεις φαριών αλλά και επιγραφές θρησκευτικού χαρακτήρα. Τα ευρήματα της ομάδας αυτής εκτός Κωνσταντινούπολης είναι σπάνια και εξαιρετικά περιορισμένα.

Εικ. 3-4. Τμήματα αγγείων από άσπρο πηλό με ανάγλυφο διάκοσμο. 10ος-11ος αιώνας. Μουσείο Μπενάκη.

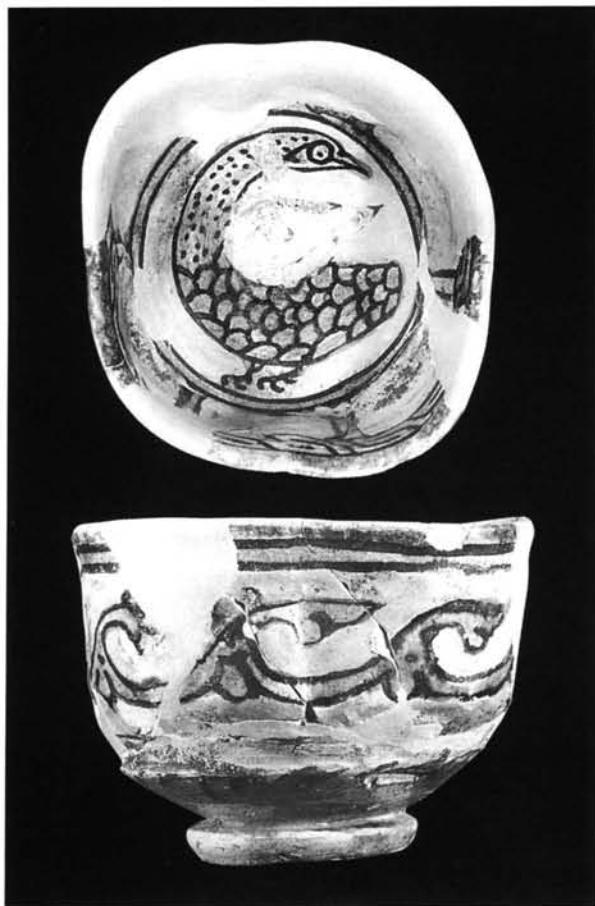
Κεραμικά με καθαρό άσπρο πηλό, λεία τοιχώματα και κίτρινη ή πράσινη εφυάλωση τοποθετημένη απευθείας πάνω στον πηλό χωρίς ενδιάμεσο επίχρισμα, αποτελούν την ομάδα Glazed White Ware II της ταξινόμησης Hayes (Hayes 1992: 18) και χρονολογικά τοποθετούνται σε μια περίοδο από τα τέλη του 9ου έως το 12ο αιώνα (Εικ. 3-5). Είναι το συχνότερο είδος εφυαλωμένης κεραμικής ανάμεσα στα ευρήματα βυζαντινών στρωμάτων από το 10ο έως τα μέσα περίπου του 12ου αιώνα στις ανασκαφές στην Κωνσταντινούπολη.

Αγγεία με τα χαρακτηριστικά αυτά είναι κυρίως πινάκια με συχνά υπερψιφωμένη βάση με μορφή φρουτιέρας, κύπελλα με μία ή δύο λαβές, τα οποία επίσης έχουν συχνά υπερψιφωμένη βάση, κούπες μικρές και μεγάλες, αλλά και σαλτζάρια (Εικ. 5). Συναντώνται επίσης τηγάνια, περιορισμένοι αριθμός κλειστών αγγείων και τροχήλατοι λύχνοι.

Η διακόσμηση στα σκεύη αυτά είναι κυρίως ανάγλυφη, καμωμένη με μήτρα ή σφραγίδα (Εικ. 3-4) (Hayes 1992: 21· Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Μαυρικίου, Μπακιρτζής 1999: 37). Τα διακοσμητικά θέματα είναι ποικίλα, σταυροί, ρόδακες, πουλιά και ζώα αλλά και ανθρώπινες μορφές. Συχνά πινελιές με κόκκινο, καφεκόκκινο ή σκούρο καφέ, σχεδόν μαύρο, πλαισιώνουν ακτινωτά τον ανάγλυφο διάκοσμο στο κέντρο του πυθμένα. Συναντάται

Εικ. 5. Σαλτζάριο από άσπρο πηλό. Βρέθηκε στη Θήβα. 10ος αιώνας.

Εικ. 6. Αγγείο με πολύχρωμο διάκοσμο. 11ος αιώνας. Μουσείο Μπενάκη.

επίσης εγχάρακτη διακόσμηση με τη μορφή κυματιστής ή θλαστής γραμμής γύρω στο χελύος.

Η πιο συζητημένη, αν και ολιγάριθμη ομάδα, είναι αυτή με τον πολύχρωμο διάκοσμο Polychrome Ware (Εικ. 6-7) (Talbot-Rice 1928: 29-35· 1930: 10-19· 1954· Morgan 1942: 64-70· Hayes 1992: 35). Ο πηλός τους είναι υπόλευκος και η εφαλώση λεπτόρρευστη μολύβδου και κάποτε αλκαλικής σύστασης. Τα χαρακτηριστικά αυτά συγκεντρώνονται και άλλα αγγεία, που σύμφωνα με ταξινόμηση του Hayes ανήκουν στην ομάδα Glazed White Ware III (Hayes 1992: 29). Τα πολύχρωμα αγγεία, σύμφωνα με τα στοιχεία που προκύπτουν, χρονολογούνται σε μια περίοδο από τα τέλη του 10ου έως και το 12ο αιώνα. Η διακόσμηση των αγγείων αυτών διαφέρει από αυτή των υπόλοιπων ομάδων της βυζαντινής κεραμικής χρησιμοποιώντας ποικιλά χρωμάτων, κίτρινο, πράσινο, μπλε, άσπρο, μαύρο και κόκκινο. Τα πιο πρώιμα αγγεία της ομάδας (τέλη 10ου-11ος αι.) διακρίνει πολυχρωμία και ποικιλά θεμάτων με ζώα και ανθρώπινες μορφές, ενώ τα ύστερα παραδείγματα (β' μισό 11ου-πρώιμος 12ος αι.) έχουν περιορισμένη κλίμακα χρωμάτων και θέματα γραμμικά-γεωμετρικά. Εκτός από τα αγγεία, δύο ιοι πολύχρωμο διάκοσμο με παρόμοια χαρακτηριστικά φέρουν και επενδυτικά πλακίδια, που βρέθηκαν σε διάφορες ανασκαφές κυρίως στην Κωνσταντινούπολη (Ettinghausen 1954· Coche de la Ferté 1957· Talbot-Rice 1954). Σε σημαντικό αριθμό βρέθηκαν επίσης και στην Πρεσθλάβα και την Patleina της Βουλγαρίας όπου συγχετίστηκαν με ανεύρεση καμινιών (Mijatov 1936· Gospodinov 1914· Totev 1984), θέτοντας το πρόβλημα κατά πόσον ο τόπος κατασκευής τους υπήρξε ένας ή πολλοί, όπως επίσης κατά πόσον αγγεία και πλακίδια υπήρξαν παραγωγή των ίδιων εργαστηρίων. Πρόσφατες αρχαιομετρικές μελέτες κατέγραψαν

Εικ. 7. Θραύσμα με πολύχρωμο διάκοσμο. 11ος αιώνας. Μουσείο Μπενάκη.

διαφορές πηλού ανάμεσα στα δύο είδη (Lauffenburger, Williams 1997: 72), που όμως μπορεί να οφειλούνται και σε διαφορετικές προσμεξεις. Πρόσφατα δημοσιευμένος συλλογικός τόμος με εμπειριστικών μελέτες παρουσιάζει σφραγικά το θέμα των εφυαλωμένων βυζαντινών πλακιδών και τα προβλήματά τους (*Lost Art Rediscovered* 2001).

Άσπρος πηλός με ωχρές αποχρώσεις, που περιέχει μαρμαρύγια και λεπτόρρευστη, σχεδόν άχρωμη, εφυάλωση είναι τα χαρακτηριστικά της ομάδας Glazed White Ware IV, που η παρουσία της ανιχνεύεται στην περίοδο από τα μέσα του 12ου έως τις αρχές του 13ου αιώνα (Hayes 1992: 30). Πινάκια και κούπες είναι τα επικρατέστερα σχήματα, που συχνά έχουν υπερυψωμένη δακτυλόσημη βάση. Τα κλειστά αγγεία έχουν περιορισμένη παρουσία. Η διακόσμηση είναι γραπτή, πιτσιλωτή ή γραπτή με πράσινο ή καφέ χρώμα, που πολλές φορές συνυπάρχουν στο ίδιο αγγείο, και πιο σπάνια με κυανό. Χαρακτηριστικό της ομάδας είναι τα ρέοντα περιγράμματα του διακόσμου, που στα θέματά του περιλαμβάνει απλά γεωμετρικά ή φυτικά μοτίβα, όπως επίσης ζώα και πουλιά (Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Μαυρικίου, Μπακιρτζής 1999: 31).

Κεραμικά με άσπρο, μάλλον χοντρόκοκκο πηλό και λεπτή κιτρινωπή εφυάλωση αποτελούν σύμφωνα με την ταξινόμηση Hayes την ομάδα Glazed White Ware V, που απαριθμεί αρκετά κανάτια και χρονολογικά τοποθετείται στο 12ο αιώνα (Hayes 1992: 33-34). Τα ευρήματα κεραμικών της ομάδας αυτής εκτός Κωνσταντινούπολης, όπως π.χ. στην Κόρινθο (Morgan 1942: 71, 103-104), είναι λιγοστά. Το φαινόμενο αυτό σε συνδυασμό με πληθώρα ειστηγμένων κεραμικών που παρατηρείται την περίοδο αυτή στην ίδια την πρωτεύουσα υποδεικνύει υποχώρηση της κωνσταντινούπολίτικης παραγωγής. Παρ' όλα αυτά πρέπει να σημειωθεί ότι η κεραμική με άσπρο πηλό παραμένει το πιο διαδεδομένο είδος εφυαλωμένης κεραμικής στην Κωνσταντινούπολη και στα χρόνια αυτά έως ότου, κάπου μέσα στο α' μισό του 13ου αιώνα, η παραγωγή της φαίνεται να σταματά.

Η αναθεώρηση και επαναποθέτηση των δεδομένων για την εφυαλωμένη κεραμική αυτή από την ανασκαφή της Κορίνθου (Sanders 1995) επαναπροσδιορίζει τις γνώσεις μας για την κεραμική με άσπρο πηλό σ' ένα χώρο εκτός Κωνσταντινούπολης.

Τα ευρήματα από τις ανασκαφές στην Κωνσταντινούπολη είναι αρνητικά ως προς την τοπική παραγωγή κεραμικής με κόκκινο πηλό παρά κάποια θραύσματα ημιτελών αγγείων αμφίβολης ωστόσο προέλευσης (Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Μαυρικίου, Μπακιρτζής 1999: 81). Η υφή του κοκκινωπού πηλού των εφυαλωμένων κεραμικών, ιδιαίτερα των λεπτεγχάρακτων που ανευρίσκονται στην Κωνσταντινούπολη, τα συσχετίζει με τον πηλό των κεραμικών του Çanakkale, αλλά και τα υστερορρωμαϊκά κεραμικά της Φώκαιας (Hayes 1992: 44) προτρέποντας για διερεύνηση της καταγωγής τους.

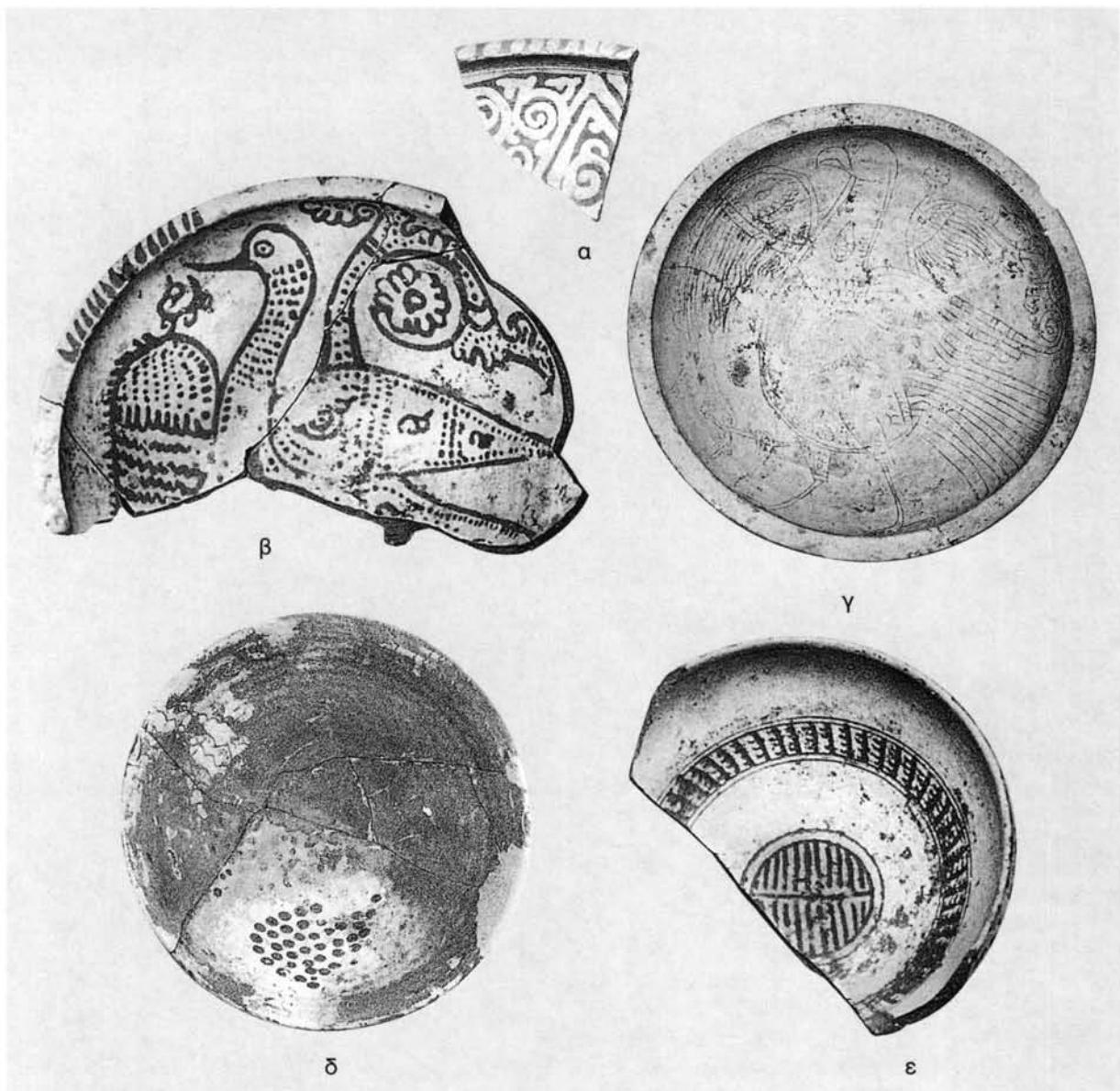
Όσο για την πολυσυζητημένη ομάδα του Ζευξίππου, η οποία αρχικά θεωρήθηκε κωνσταντινούπολίτικης προέλευσης (Megaw 1968-1989), είναι πια παραδεκτό πως δεν υπήρξε παραγωγή της πρωτεύουσας· ίσως ο τόπος παραγωγής πρέπει να αναζητηθεί στη βόρεια Μικρά Ασία (Hayes 1995: 197-198).

Κόρινθος

Η εφυαλωμένη κεραμική της Κορίνθου αποτελεί αντικείμενο αναφοράς για περισσότερα από πενήντα χρόνια χάρη στη δημοσίευση του Ch. Morgan (Morgan 1942). Σήμερα με τις απαραίτητες αναθεωρήσεις, που τα αποτελέσματα της έρευνας κατέστησαν αναγκαίες, η κεραμική της Κορίνθου συνεχίζει να αποτελεί σημείο αναφοράς με τα λεπτομερή, εξακριβωμένα και πολλαπλώς διασταυρωμένα ανασκαφικά και λοιπά στοιχεία που παρέχει (Sanders 1995-1999-2000).

Ήδη στη δημοσίευσή του ο Ch. Morgan εκτός από αριθμό κατασκευών, που εδημίνευσε ως κεραμικούς κλιβάνους, ασχολήθηκε με την ντόπια παραγωγή συσχετίζοντάς την με θραύσματα ημιτελών αγγείων, απορρίμματα των εργαστηρίων κεραμικής (Morgan 1942: 14, εικ. 17-18). Τα νέα ευρήματα και η περαιτέρω έρευνα συνέβαλαν και στον τομέα αυτό καθιστώντας την εικόνα της ντόπιας παραγωγής αρκετά καθαρή. Αν και από τα τέσσερα καμίνια, τα οποία σύμφωνα με τον Ch. Morgan βρέθηκαν στο χώρο της αρχαίας Αγοράς, ένα μονάχα φαίνεται ότι υπήρξε κεραμικός κλίβανος, η ανεύρεση άλλων καμινιών κοντά στα τείχη και ο μεγάλος αριθμός ημιτελών αγγείων, απορρίμματων της κεραμικής επεξεργασίας, επιβεβαιώνει χωρίς αμφιβολία την ντόπια παραγωγή (Εικ. 8). Ο G. Sanders μελέτησε συστηματικά τα χαρακτηριστικά του κεραμικού σώματος (fabric) των κορινθιακών αγγείων και διέκρινε τρεις «οικογένειες»· οι δύο από αυτές περιλαμβάνουν και εφυαλωμένα κεραμικά (Sanders 1999). Σε πρόσφατες μελέτες του ο G. Sanders ασχολήθηκε με την εμφάνιση της πρακτικής της εφυάλωσης των αγγείων στην Κόρινθο θέτοντας το οικονομικο-κοινωνικό πλαίσιο που συνέβαλε στην ανάπτυξή της (Sanders 1995-1999-2000). Τα εργαστήρια της Κορίνθου φαίνεται να υιοθετούν την πρακτική εφυάλωσης στα τέλη του 9ου αιώνα. Το ποσοστό των εφυαλωμένων αγγείων αυξάνει σταδιακά για να φθάσει στο αποκορύφωμά του στα μέσα του 12ου αιώνα (Sanders 1999: 159, εικ. 2).

Το 10ο και το 11ο αιώνα το ποσοστό των εφυαλωμένων αγγείων είναι πολύ μικρό, τα αγγεία που διακοσμούνται λιγοστά και η διακόσμηση τους, καμωμένη απευθείας στο γυμνό πηλό χωρίς επενδυτικό επίχρισμα, περιορίζεται σε απλά εγχάρακτα ή γραπτά δ' επιχρύσματος μοτίβα. Από τα τέλη του 11ου αιώνα αυξάνεται αισθητά το ποσοστό των εφυαλωμένων αγγείων και την ίδια περίοδο η υιοθέτηση της πρακτικής να επενδύουν το κεραμικό με

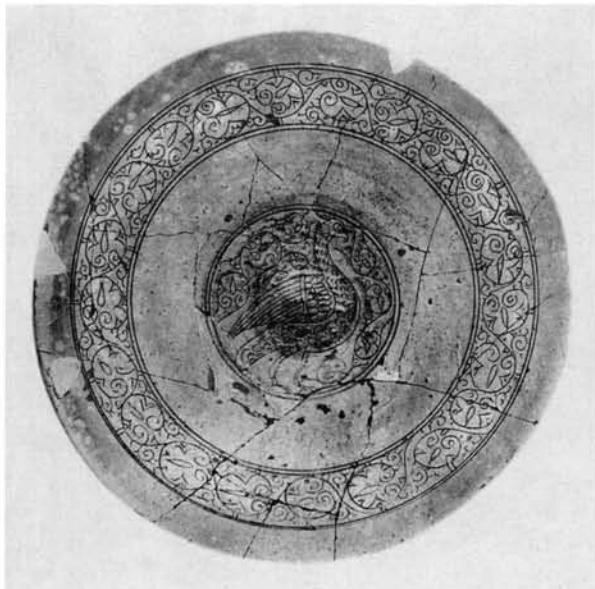

Εικ. 8. Ημιτελή κεραμικά, απορρίμματα κορινθιακών εργαστηρίων. Κόρινθος.

άσπρο επίχρισμα δίνει τη δυνατότητα για την ανάπτυξη των διακοσμητικών τεχνικών και τον εμπλουτισμό του διακοσμητικού θεματολογίου.

Τα εφυαλωμένα προϊόντα των εργαστηρίων της Κορίνθου μπορούν να διακριθούν στα χωρίς διακόσμηση απλά εφυαλωμένα (Plain Glazed), στα γραπτά διά λευκού επίχρισματος (Slip Painted) (Εικ. 8α), όπου ο διάκοσμος γράφεται πάνω στο γυμνό πηλό με λευκό επίχρισμα, στα γραπτά με κόκκινο επίχρισμα (Dark on Light) (Εικ. 8β), όπου ο διάκοσμος γράφεται με κόκκινο επίχρισμα πάνω στο επενδεδυμένο με άσπρο επίχρισμα σώμα του αγγείου και στα γραπτά με καφέ και πράσινο χρώμα

(Green and Brown Painted Ware), όπου ο διάκοσμος αναπτύσσεται επίσης πάνω σε στρώμα άσπρου επιχρίσματος που επενδύει το σώμα του αγγείου. Καταγράφονται επίσης οι διάφορες μορφές των Sgraffito. Τα πρώμα δίχρωμα (Duochrome), όπου ο λεπτοφυνής διακόσμος διακρίνεται αχνά κάτω από παχύ στρώμα εφυάλωσης, τα λεπτεγχάρακτα (Fine Sgraffito) (Εικ. 8γ, 9), τα οποία στην Κόρινθο παρουσιάζουν κατά κανόνα επιμελημένο διάκοσμο από ελικοειδείς ανακαμπτόμενους βλαστούς, σπείρες ή καρπούς, και ποντιλίδες, και ανθρώπινες μορφές, πολεμιστές, μουσικούς κ.ά., όπως επίσης τα ιλαροπληγή (Measles Ware) (Εικ. 8δ, 10), που φαίνεται να αποτελούν, όπως και τα δί-

Εικ. 9. Κούπα με λεπτεγχάρακτο διάκοσμο. Κορινθιακό εργαστήριο (περ. 1160-1180). Κόρινθος.

Εικ. 10. Κούπα με λαροπληγή διάκοσμο. Κορινθιακό εργαστήριο (περ. 1140-1170). Κόρινθος.

χρωμα, αποκλειστικό προϊόν των πελοποννησιακών εργαστηρίων και όπου ο λεπτεγχάρακτος διάκοσμος εμπλουτίζεται με κουκκίδες κόκκινου επιχρύσιματος. Υπάρχουν ακόμη τα αδρεγχάρακτα (Incised Sgraffito) (Εικ. 8ε), στα οποία ο διάκοσμος αποδίδεται με αδρή χάραξη. Τα κορινθιακά αδρεγχάρακτα περιλαμβάνουν στο θεματολόγιο τους εκτός από απλά μετάλλια, ζώα και ανθρώπινες μορφές αποδομένα με ευχέρεια και ελευθερία.

Στην εφυαλωμένη κεραμική της Κορίνθου αντιπροσωπεύονται επίσης τα επιπεδόγλυφα (Champlevé) (Εικ. 11), όπου με την αφαίρεση του κάμπου τα θέματα προβάλλονται φωτεινά και ανάγλυφα πάνω στο σκουρόχρωμο κεραμικό σώμα του αγγείου. Οι τεχνίτες της Κορίνθου δίνουν με δύναμη και αυτοπεποίθηση μεμονωμένες ζωικές ή ανθρώπινες μορφές και θαυμάσια αποδομένα συμπλέγματα ζώων και σκηνές καθημερινής ζωής.

Η υστεροβυζαντική κεραμική των εργαστηρίων της Κορίνθου φαίνεται να παρουσιάζει τα χαρακτηριστικά της παλαιολόγιεις κεραμικής με κιτρινωπή εφυάλωση και απλοποιημένα εγχάρακτα μοτίβα, όπως αυτό των εγχαράκτων κύκλων και των σχηματοποιημένων φυτικών μοτίβων. Φαίνεται επίσης να υιοθετεί τον εμπλουτισμό του εγχάρακτου διακόσμου με καφεκίτρινες πινελιές (Coloured Sgraffito) (Τέχνη εγχαράκτων 1999: αριθ. 213).

Τα σχήματα των αγγείων των εργαστηρίων της Κορίνθου, περιορισμένα κατά την πρώτη περίοδο (10ος-αρχές 11ου αι.), διαφοροποιούνται και παρουσιάζουν μεγαλύτερη ποικιλία μετά τον 11ο αιώνα, όπου κυριαρχούν τα πινάκια και οι κούπες (Sanders 1995-1999).

Εικ. 11. Πινάκιο με επιπεδόγλυφο διάκοσμο. Κορινθιακό εργαστήριο (περ. 1200-1230). Κόρινθος.

Η εφυάλωση κατά την πρώτη περίοδο εξυπηρετεί τον πρωταρχικό σκοπό της, δηλαδή την αδιαβροχοποίηση των κεραμικών, ενώ στη δεύτερη, μετά τη συνήθεια να επενδύουν το κεραμικό με επίχρυσιμα, η εφυάλωση αναδεικνύεται ως διακοσμητικό μέσο, κυρίως με το χρώμα της.

Σπάρτη

Η Σπάρτη της οποίας η κεραμική έτυχε πολύ νωρίς προσσοχής και μιας πρωτοπόρου ταξινόμησης (Dawkins, Deroor 1910-1911) φαίνεται πως υπήρξε ακόμη ένας χώρος παραγωγής εφυαλωμένης κεραμικής κατά τους μεσοβυζαντινούς χρόνους επίσης στην Πελοποννήσο. Έχουν ήδη επισημανθεί ευρήματα ημιτελών κεραμικών που αποτελούν τα απορρίμματα τοπικών εργαστηρίων (Τέχνη εγχαράκτων 1999: αριθ. 213).

Έχοντας υπόψη τα λιγοστά στοιχεία που προέκυψαν από μια πρώτη προσέγγιση, παρατηρεί κανείς πως τα κεραμικά της Σπάρτης βρίσκονται κοντά σε αυτά της Κορίνθου, ωστόσο ο πηλός των αγγείων, που θα μπορούσαμε να προσχράψουμε στην παραγωγή της Σπάρτης, είναι τραχύτερος από αυτών της Κορίνθου με πιο πυκνά εγκλείσματα. «Τραχύτερος» θα μπορούσε να χαρακτηριστεί και ο διάκοσμος, ο οποίος δίνει ογκηρές μορφές και αποφέύγει την επεξεργασία της λεπτομέρειας.

Λάρισα

Η Λάρισα και η ευρύτερη περιοχή της φαίνεται πως υπήρξε κέντρο παραγωγής εφυαλωμένης κεραμικής κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο. Ευρήματα ανασκαφών (Τέχνη εγχαράκτων 1999) και η αξιόλογη συλλογή κεραμικών του Γ. Γουργιώτη στη Λάρισα συγκέντρωσαν ομαντικό αριθμό κεραμικών που ανήκουν σε γνωστές ομάδες της μεσοβυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής. Ο Γ. Γουργιώτης έδωσε στοιχεία για την κεραμική που πίστευε ότι ήταν παραγωγή της Λάρισας και του γειτονικού Τυρνάβου (Γουργιώτης 1995). Έδωσε επίσης πληροφορίες για ημιτελή μη εφυαλωμένα θραύσματα αγγείων που περισυνέλεξε από χώματα εκσκαφής κατά το 1993 στη Λάρισα. Ανάμεσά τους ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν κεραμικά που συνδυάζουν λεπτεγχάρακτο και ανάγλυφο διάκοσμο, είδος κεραμικών που εκπροσωπεύται ελάχιστα στην Κόρινθο και τη Θεσσαλονίκη.

Τα πιο πάνω ευρήματα επιτρέπουν να υποστηριχθεί η άποψη πως η Λάρισα υπήρξε κέντρο παραγωγής εφυαλωμένης κεραμικής κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο. Αν και πρόωρη, πριν η έρευνα ολοκληρωθεί, μια πρώτη εκτίμηση θα υποστηρίζει χρονολόγηση των ευρημάτων στο β' μισό του 12ου και στις αρχές του 13ου αιώνα.

Θεσσαλονίκη

Το ανασκαφικό υλικό που συγκεντρώθηκε χωρίς από τις σωστικές ανασκαφές σε οικόπεδα της εντός των τειχών πόλης της Θεσσαλονίκης έδωσε μεταξύ άλλων πλουσιότατο υλικό εφυαλωμένης κεραμικής, που στο μεγαλύτερό του μέρος μπορεί να χρονολογηθεί στην ύστερη βυζαντινή περίοδο (Bakirtzis, Papanikola-Bakirtzis

1981). Η ταξινόμηση του υλικού έδειξε πως στην πλειονότητά τους τα κεραμικά παρουσιάζουν μεταξύ τους κοινά χαρακτηριστικά στην υφή του πηλού, στο σχήμα και στη διακόσμηση. Επιπλέον, η περαιτέρω μελέτη εντόπισε ανάμεσά τους θραύσματα αγγείων που η διαδικασία της κατασκευής τους ποτέ δεν ολοκληρώθηκε και αποτελούν απορρίμματα κεραμικών εργαστηρίων. Τα στοιχεία αυτά αποδεικνύουν πως η Θεσσαλονίκη υπήρξε κέντρο παραγωγής εφυαλωμένης κεραμικής κατά την τελευταία βυζαντινή περίοδο.

Ημιτελή χωρίς εφυάλωση ή ελαττωματικά κεραμικά με εγχάρακτη απεικόνιση πουλιού συσχετίστηκαν με σημαντικό αριθμό εφυαλωμένων αγγείων με την ίδια χαρακτηριστική παράσταση και αποδόθηκαν σε τοπικά εργαστηρία της Θεσσαλονίκης (Εικ. 14). Το πουλί εικονίζεται να φαμίζει οξυκόρυφο φύλλο και πιο σπάνια κάποιο βλαστό, ενώ για την απόδοσή του χρησιμοποιείται η απλή χάραξη και η επιπεδόγλυφη τεχνική (Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1983).

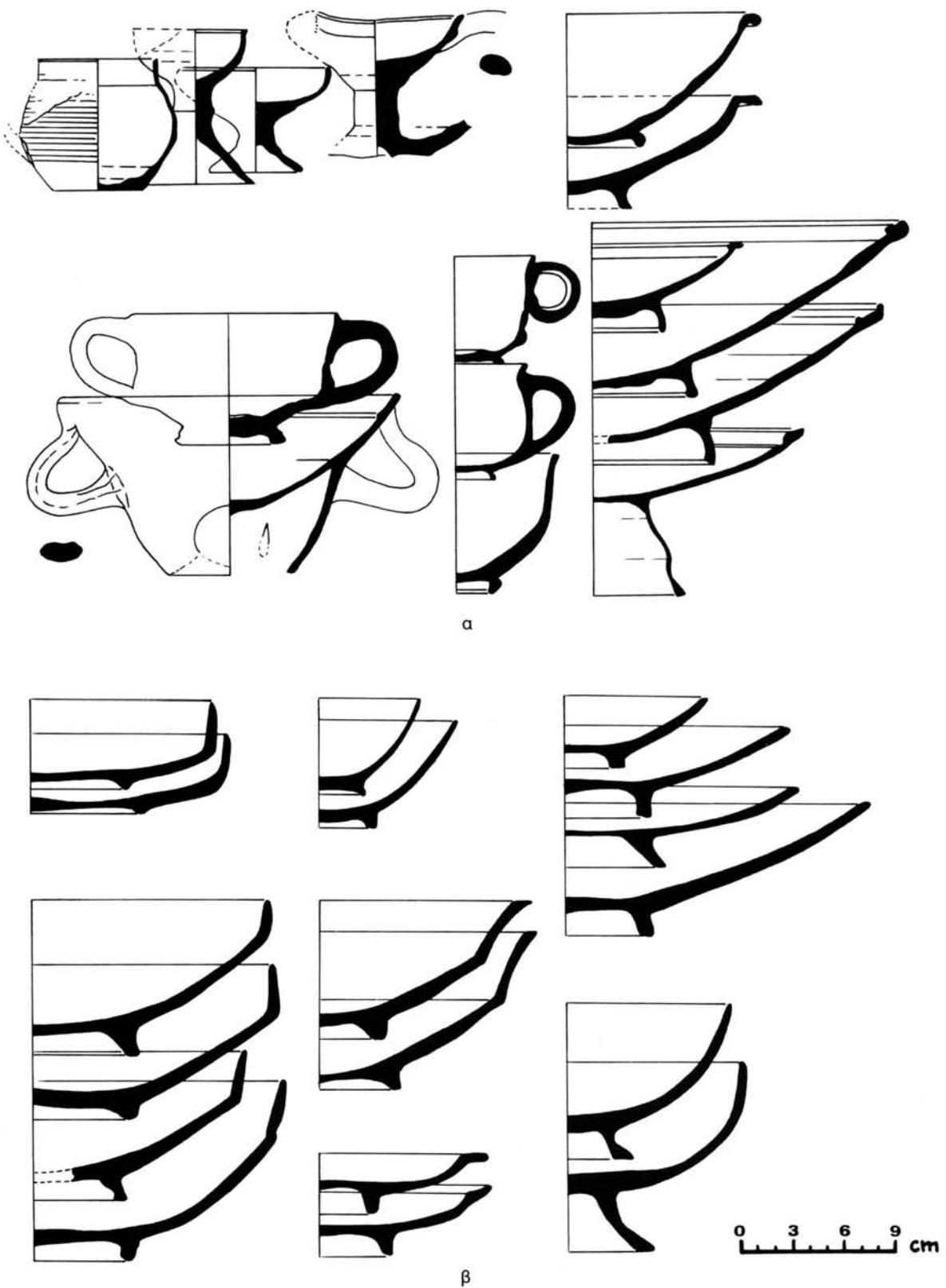
Αγγεία με τη χαρακτηριστική παράσταση του πουλιού έχουν εντοπιστεί σε διάφορες θέσεις του βορειοελλαδικού κυρίως χώρου, αλλά και στην Κωνσταντινούπολη, τη Βάρδα της Βουλγαρίας ακόμη και στο μακρινό Bassano της περιοχής της Βενετίας. Η επαλήθευση των πρώτων αυτών ταυτίσεων με αναλύσεις πηλού και η περαιτέρω μελέτη θα επιτρέψει τη χαρτογράφηση της εξάπλωσης του είδους αυτού των αγγείων των εργαστηρίων της Θεσσαλονίκης και ενδεχομένως τις επιδράσεις του.

Παραγωγή εργαστηρίων της Θεσσαλονίκης φαίνεται να είναι ένα άλλο σύνολο αγγείων επίσης με απεικόνισεις πουλιού, που στην περίπτωση όμως αυτή έχουν σώμα με μορφή κοχλία (Εικ. 15). Τα πουλιά εμφανίζονται μεμονωμένα αλλά και περισσότερα μαζί στο ίδιο αγγείο (Τέχνη εγχαράκτων 1999: αριθ. 225-226).

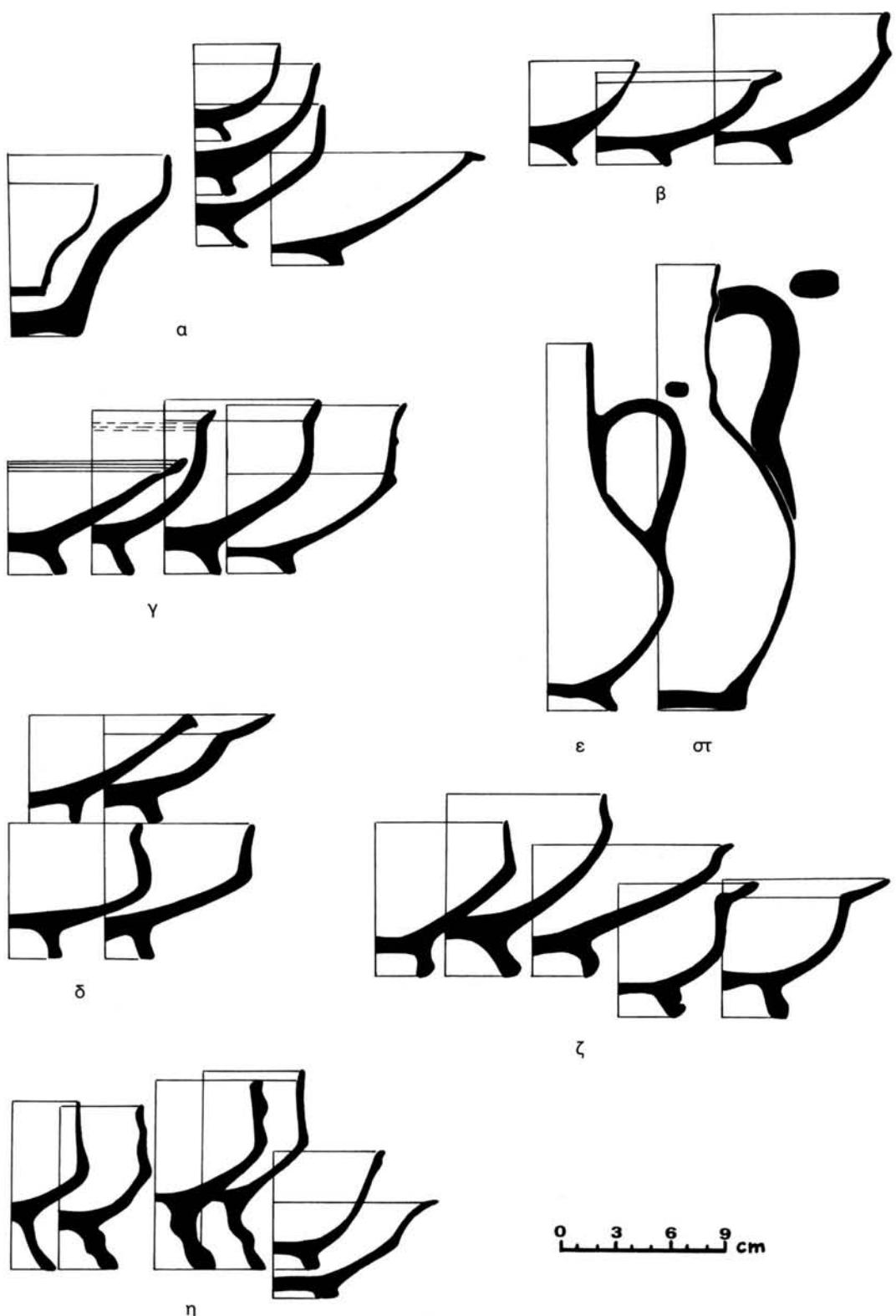
Ο εντοπισμός αριθμού θραύσμάτων ημιτελών, χωρίς εφυάλωση, κεραμικών με χαρακτηριστική διαγράμμιση σε επιμέρους επιφάνειες οδήγησε σε μία επιπλέον ομάδα που μπορεί να αποδοθεί στα θεσσαλονικιά εργαστηρία. Ρόδακες απλοί, πολύφυλλοι και σύνθετοι αποτελούν τα διακοσμητικά θέματα των αγγείων αυτών με τη χαρακτηριστική διαγράμμιση από πυκνές παραλληλες γραμμές (Εικ. 16) (Papanikola-Bakirtzis 1987: 203· Τέχνη εγχαράκτων 1999: αριθ. 232-241).

Ένα ακόμη σύνολο αγγείων που μπορεί να θεωρηθεί παραγωγή των εργαστηρίων της Θεσσαλονίκης έχουν αβακωτή διακόσμηση με σπείρες στα τετράγωνα διαμερίσματα. Με ημιτελή επίσης παραδείγματα τεκμηριώνεται η άποψη πως εργαστηρία της Θεσσαλονίκης χρησιμοποιούσαν για τη διακόσμηση των αγγείων τους το ευρέως διαδεδομένο θέμα των ομόκεντρων κύκλων. Ενδιαφέρουσα τοπική παραλλαγή η παρεμβολή κύκλου με κυματιστή περιφέρεια ανάμεσα στους κανονικούς (Τέχνη εγχαράκτων 1999: αριθ. 245-249 και 255, 256).

Καμένο από υπερόπτηση θραύσμα αγγείου και με βυ-

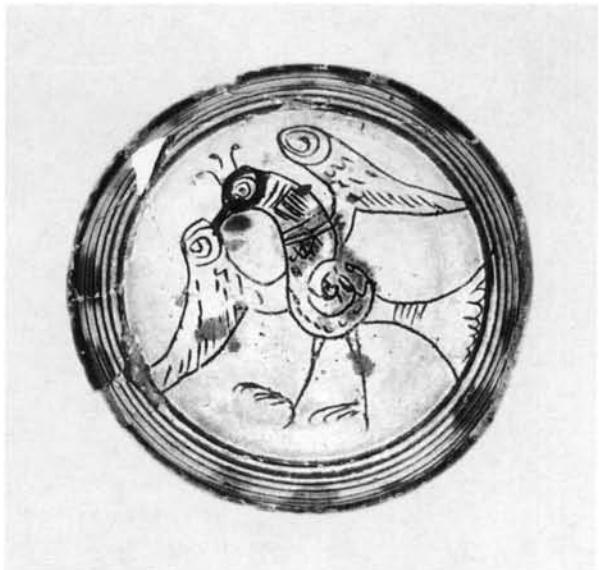
Εικ. 12. Πίνακας με αντιπροσωπευτικά σχήματα αγγείων μεσοβυζαντινής περιόδου: α. κεραμική με άσπρο πηλό, β. κεραμική με κόκκινο πηλό.

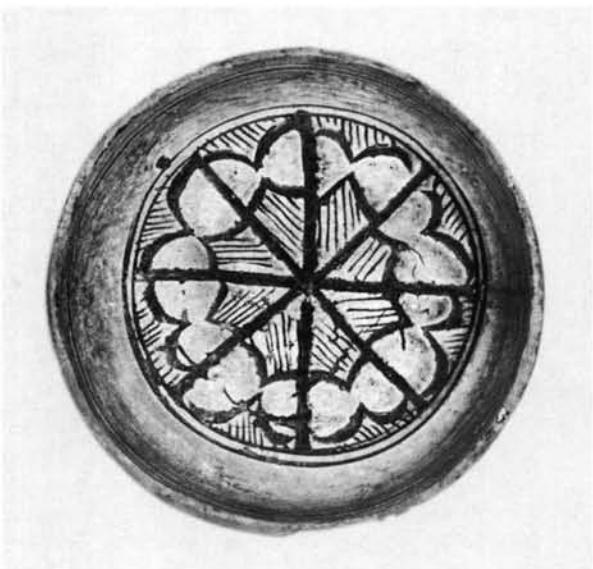
Εικ. 13. Πίνακας με αντιπροσωπευτικά σχήματα αγγείων υστεροβυζαντινής περιόδου: α, στ. Θεσσαλονίκης, β. Σερρών, γ. Περγάμου, δ. Χερσάνους, ε, ζ. Πάφου, η. Λαπήθουν.

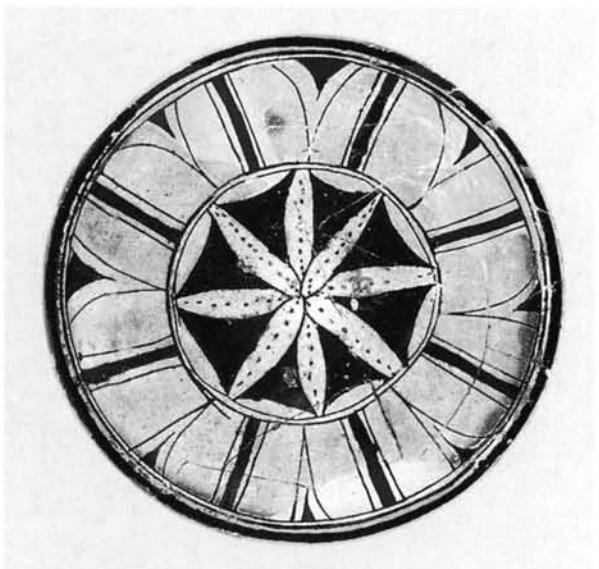
Εικ. 14. Κούπα με εγχάρακτο πουλί ανάμεσα σε οξυδόνυφα δέντρα. Εργαστήριο Θεσσαλονίκης, τέλη 13ου-14ος αιώνας. Θεσσαλονίκη.

Εικ. 15. Κούπα με εγχάρακτο πουλί με σώμα σε μορφή κοχλίας. Εργαστήριο Θεσσαλονίκης, 14ος αιώνας. Θεσσαλονίκη.

Εικ. 16. Κούπα με εγχάρακτο διάκοσμο με διαγραμμίσεις. Εργαστήριο Θεσσαλονίκης, 14ος αιώνας. Θεσσαλονίκη.

Εικ. 17. Πινάκιο με εγχάρακτο διάκοσμο φόδακα με πλατιά φύλλα. Εργαστήριο Θεσσαλονίκης, τέλη 13ου-14ος αιώνας. Θεσσαλονίκη.

θισμένα στον πυθμένα του τα άκρα από τα ποδαράκια του τριποδίσκου αποτελεί ελαττωματικό δείγμα του β' ψηφίματος και συνεπώς απόρριψιμα τοπικού εργαστηρίου. Τα πλατιά φύλλα με τις αδρεγχάρακτες νευρώσεις στη διακόσμησή του αποτελούν χαρακτηριστικό σημαντικού αριθμού αγγείων που προέρχονται από ανασκαφές στην ευρύτερη περιοχή της Θεσσαλονίκης (Εικ. 17) (Τέχνη εγχαράκτων 1999: αριθ. 250-254).

Ο πηλός των εφυαλωμένων αγγείων της ύστερης βυζαντινής περιόδου, που αποδίδονται στα εργαστήρια της Θεσσαλονίκης, έχουν πηλό κόκκινο σκληρό (Munsell 5YR6/4 και 5YR6/6) με αισπριδερά εγκλείσματα, σπινθιρίζοντα στοιχεία και σπάνια κενά. Αναλύσεις πηλού που βρίσκονται σε εξέλιξη στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης αναμένεται να δώσουν περισσότερα στοιχεία για τη σύσταση του πηλού, τον οποίο τα εργαστήρια της Θεσσαλο-

νίκης χρησιμοποιούσαν καθώς και τις τυχόν διαφοροποιήσεις του. Κυρίαρχο σχήμα είναι αυτό της ημισφαιρικής και κωδωνόσχημης κούπας σε μικρό και μεσαίο μέγεθος, ενώ αυτό της ρηχής κούπας με τα λοξά προς τα έξω τοιχώματα και το στενό οριζόντιο ή γερτό προς τα έξω χείλος αριθμεί σημαντικό αριθμό αγγείων (Εικ. 13α). Το επίχρισμα πάνω στο οποίο χαράσσεται η διακόσμηση είναι άσπρο και καλύπτει την εσωτερική επιφάνεια, ενώ συχνά κοιμεί με γλωσσίδες το άνω μέρος εξωτερικά. Τα διάφορα διακοσμητικά θέματα που τα εργαστήρια της Θεσσαλονίκης χρησιμοποιούν αποδίδονται κατά κύριο λόγο με μέσου πλάτους χάραξη, ενώ περιστασιακά χρησιμοποιείται η αδρή χάραξη και η επιπεδόγλυφη τεχνική. Το συντοπικό μέρος των θεσσαλονικιώτικων αγγείων είναι απλά εγχάρακτα με εφυάλωση στο χρώμα του χρυσού-χιτρινού, κίτρινου πορτοκαλιού. Σημαντικά μικρότερος αριθμός ανήκει στα έγχρωμα εγχάρακτα με διακόσμηση εμπλουτισμένη με πράσινο χρώμα. Δεν υπάρχουν αρκετά στοιχεία για να τεκμηριωθεί η χρήση άλλου χρώματος.

Τα υπάρχοντα ανασκαφικά δεδομένα υποστηρίζουν ότι η τοπική παραγωγή εφυάλωμένης κεραμικής στη Θεσσαλονίκη μπορεί να χρονολογηθεί κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο και κυρίως στο β' μισό του 13ου και στο 14ο αιώνα. Η Θεσσαλονίκη εξακολούθησε να αποτελεί κέντρο παραγωγής εφυάλωμένης κεραμικής και κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο. Ανάμεσα στο πλούσιο υλικό μεταβυζαντινής κεραμικής εντοπίστηκε σημαντικός αριθμός κεραμικών, που η διαδικασία κατασκευής τους δεν ολοκληρώθηκε ποτέ, και σε στρωματογραφικό συσχετισμό μαζί τους μεγάλος αριθμός τριποδίσκων. Αξίζει να σημειωθεί πως η πλειονότητα των κεραμικών απορριμμάτων βρέθηκαν σε ανασκαφές στην περιοχή της Ροτόντας κοντά στα ανατολικά τείχη της Θεσσαλονίκης.

Σέρρες

Η ταξινόμηση των ευρημάτων κεραμικής βυζαντινών χρόνων από παλαιές εκσκαφές και νεότερες συστηματικές ανασκαφές στην πόλη των Σερρών συγκέντρωσε ένα πλούσιο υλικό εφυάλωμένης κεραμικής. Η περαιτέρω μελέτη του υλικού αυτού έδειξε πως το συντοπικό του μέρος αποτελείτο από κεραμικά με κοινά χαρακτηριστικά στον πηλό, στο σχήμα και στη διακόσμηση. Όπως ήδη ειπώθηκε, η επισήμανη μεγάλου αριθμού κεραμικών με κοινά χαρακτηριστικά συνιστά πάντοτε σοβαρή ένδειξη για να υποστηριχθεί η άποψη πως τα κεραμικά αυτά έχουν κοινό τόπο παραγωγής, ο οποίος μπορεί να ταυτιστεί με τον ευρύτερο χώρο ανεύρεσή τους. Στην περίπτωση αυτή είναι η περιοχή της πόλης των Σερρών.

Με την πάροδο του χρόνου η άποψη αυτή όχι μόνον ενισχύθηκε με την ανεύρεση ολοένα και μεγαλύτερου αριθμού κεραμικών με παρόμιο χαρακτηριστικά, αλλά και με την ανεύρεση ημιτελών αγγείων, απορριμμάτων της

κεραμικής επεξεργασίας (Papanikola-Bakirtzis, Dauterman Maguire, Maguire 1992· Papanikola-Bakirtzis 1997).

Τα αγγεία, που για τους πιο πάνω λόγους μπορούν να αποδοθούν σε σερραϊκά εργαστήρια, έχουν τα εξής χαρακτηριστικά:

Πηλός κοκκινωπό (Munsell 7YR6/4), μάλλον χοντρόκοκκο και σκληρό. Ως προς το σχήμα, στην πλειονότητά τους, είναι ανοικτά αγγεία, όπως κούπες με ημισφαιρόσχημα σώμα, όρθιο ελαφρώς κοιλό εξωτερικά χειλος, το οποίο σχηματίζει γωνία με το σώμα κλίνοντας ελαφρώς προς τα μέσα, ακόμη κούπες με λοξά προς τα έξω τοιχώματα που στο πάνω μέρος εκτρέπονται προς τα έξω σχηματίζοντας αμφεία γωνία, καθώς επίσης απλές, ημισφαιρόσχημες κούπες (Εικ. 13β). Υπάρχουν ακόμη ορχά πινάκια με στενό οριζόντιο χειλος, ενώ επιπλέον εντοπίστηκαν λιγοστά κλειστά αγγεία. Ένα από αυτά, το οποίο διασώζει ολοκληρωμένο σχήμα έχει ευρύ στόμιο, ταυνιωτή λαβή και προσοχή. Γενικά τα αγγεία των Σερρών έχουν χαμηλή αποκλίνουσα βάση με βαθιά κωνοειδή κοιλότητα και ομφαλό στο κέντρο.

Από άποψη διακόσμησης η κεραμική των Σερρών ανήκει στα έγχρωμα εγχάρακτα. Το εύρος της χάραξης ποικίλει. Κατά κανόνα η αδρή χάραξη αποδίδει τις κύριες γραμμές του διακοσμητικού θέματος και η λεπτή τις λεπτομέρειες και τις διαγραμμίσεις. Σε επιμέρους επιφάνειες χρησιμοποιείται η τεχνική του επιπεδόγλυφου. Στην πλειονότητα των αγγείων ο διάκοσμος είναι πυκνός με χαρακτηριστικά μοτίβα τους ανακαμπτόμενους βλαστούς, τα τρίφυλλα και τους πλοχμούς, που στις περισσότερες περιπτώσεις προβάλλονται πάνω σε διαγραμμισμένο κάμπτο (Εικ. 18). Το θεματολόγιο της διακόσμησης των σερραϊκών αγγείων περιλαμβάνει ζώα, κυρίως πουλιά (Εικ. 19), διάφορα φυτικά και ανθικά θέματα, καθώς και πλήθος γεωμετρικά μοτίβα σε διάφορες παραλλαγές και συνδυασμούς.

Η διακόσμηση των σερραϊκών αγγείων οφείλει την τελική της εμφάνιση σε λαμπερά υαλώδη χρώματα. Είναι κίτρινο-χρυσό και πράσινο, χρώματα, τα οποία, όπως και με αναλύσεις αποδείχθηκε, οφείλονται σε οξείδια του χαλκού και του σιδήρου. Τοποθετούνται εναλλάξ υπό μορφή απλωτών πινελιών εξασφαλίζοντας πλούσιο χρωματικό αποτέλεσμα. Η εξωτερική επιφάνεια των σερραϊκών αγγείων φέρει συχνά διακόσμηση με κουκίδες και κύκλους γραπτούς δι' επιχρύσματος. Η εφυάλωση είναι λεπτόρρευστη άχρωμη. Κατά κανόνα καλύπτει την εσωτερική επιφάνεια των ανοικτών και την εξωτερική των κλειστών αγγείων.

Στον πυθμένα των σερραϊκών αγγείων δεν παρατηρούνται τα συνήθη ίχνη που αφήνει η αποκόλληση των τριποδίσκων μετά το ψήσιμο και επομένως δεν ψήθηκαν στοιβαγμένα κατά στήλες με τριποδίσκους ανάμεσά τους. Πήλινες ράβδοι διαμέτρου 3,50 εκ. περίπου, που εντοπίστηκαν ανάμεσα στα ανασκαφικά ευρήματα σε σωστικές ανασκαφές οικοπέδων στην περιοχή της Παλαιάς Μη-

Εικ. 18. Πινάκιο με εγχάρακτο διάκοσμο εμπλούτισμένο με πράσινο και καφεκίτρινο χρώμα. Εργαστήριο Σερρών, τέλη 13ου-πρώμος 14ος αιώνα.

Εικ. 19. Πινάκιο με εγχάρακτο διάκοσμο εμπλούτισμένο με πράσινο και καφεκίτρινο χρώμα. Εργαστήριο Σερρών, τέλη 13ου-αρχές 14ου αιώνα.

τρόποις των Αγίων Θεοδώρων, δείχνουν πως τα σεροφαϊκά εργαστήρια κεραμικής χρησιμοποιούσαν για το ψήσιμο των αγγείων τους καμίνια με ράβδους. Οι ράβδοι αυτές ήταν πήλινες και πακτώνονταν γύρω στα τοιχώματα των καμίνιων η μία κοντά στην άλλη ώστε να δημιουργούνται ράφια για τη στήριξη των προς ψήσιμο αγγείων. Τα καμίνια με ράβδους, γνωστά από τον ισλαμικό κόσμο (Thiriot 1997), με το εύρημα των Σερρών εντοπίζονται για πρώτη φορά στο βυζαντινό κόσμο.

Η καταγραφή των χαρακτηριστικών των κεραμικών των Σερρών και επιπλέον η ανάλυση πηλού, που έγινε από το πρόγραμμα Ancient Technology and Archaeological Material (ATAM) του Πανεπιστημίου του Ιλλινόις (Wiseman *et al.* 1997), έδωσε τη δυνατότητα για μια πρώτη διερεύνηση της εξάπλωσής τους. Αγγεία των σεροφαϊκών εργαστηρίων εντοπίστηκαν σε διάφορες θέσεις στην κοιλάδα του Στρυμόνα, το Μελένικο, τους Φιλίππους, τη Μαρώνεια, τη Μοσυνόπολη της Θράκης, την περιοχή των σημερινών Σκοπίων, τον Προματο, τη Χαλκιδική, την Κόρινθο και την Ήπειρο. Ωστόσο, ο μεγαλύτερος αριθμός αγγείων που μπορούν να αποδοθούν στο «εργαστήριο των Σερρών» εκτός Σερρών επισημάνθηκε στη Θεσσαλονίκη.

Δημοσίευση ανασκαφής οικοπέδου στις Σέρρες υποστήριξε χρονολόγηση των σεροφαϊκών κεραμικών στο α' μισό του 13ου αιώνα (Στρατή, Τσουρής 1991-1992). Ωστόσο, οι τυπολογικοί συσχετισμοί κυρίως της διακόσμησης των σεροφαϊκών αγγείων, τα τοποθετούν στο β' μισό του 13ου αιώνα. Τη χρονολόγηση αυτή ενισχύουν οι στρωματογραφικές ενδείξεις ανεύρεσης των σεροφαϊκών αγγείων που βρέθηκαν στην Κόρινθο χρονολογώντας τα στα

1270-1300 (MacKay 1967: 256, αριθ. 20, εικ. 1, πίν. 63· Sanders 1987: 173-174, εικ. 3, πίν. 23).

Μικρό Πιστό στη Θράκη

Κοντά στο χωριό Μικρό Πιστό, βορειοανατολικά της Κομοτηνής, αποκαλύφθηκε πρόσφατα ένα πραγματικά πολύτιμο εύρημα για τη μελέτη της βυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής (Ζήκος 1999). Την άνοιξη του 1998, μετά από καταρρακτώδεις βροχές οι οποίες παρέσυραν τα επιφανειακά χώματα, ήλθε στο φως πληθώρα καμένων, παραμορφωμένων και ημιτελών κεραμικών και πλήθος τριποδίσκων, αναμφισβήτητα τεκμήρια και ακλόνητα πειστήρια της ύπαρξης εργαστηρίων κεραμικής στο χώρο αυτό.

Η ανασκαφή και η μελέτη που ακολούθησε έδωσε τα πρώτα συμπεράσματα για τα χαρακτηριστικά της κεραμικής από το Μικρό Πιστό, καθώς και τα χρονικά πλαίσια του ευρήματος που αναλυτικά παρουσιάζονται από τον ανασκαφέα σε ιδιαίτερο όρθρο στον παρόντα τόμο. Συνοπτικά μπορεί να ειπωθεί πως στο συντριπτικό τους μέρος τα κεραμικά ήταν ανοικτά αγγεία, κυρίως κούπες με όρθιο χειλός και ορχά πινάκια με οριζόντιο χειλός. Μπορούν να διακριθούν σε απλά εφυαλωμένα, γραπτά δι' επιχρίσματος, απλά εγχάρακτα και έγχρωμα εγχάρακτα με πινελιές και φεκείτρινο χρώματος.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η μορφή των τριποδίσκων που είναι τροχήλατη (Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1986: 645-647). Η μορφή αυτή των τριποδίσκων είναι γνωστή από ανασκαφές στη Βουλγαρία. Στον ελλαδικό χώρο είχαν εντοπιστεί σε σωστική ανασκαφή στο σημε-

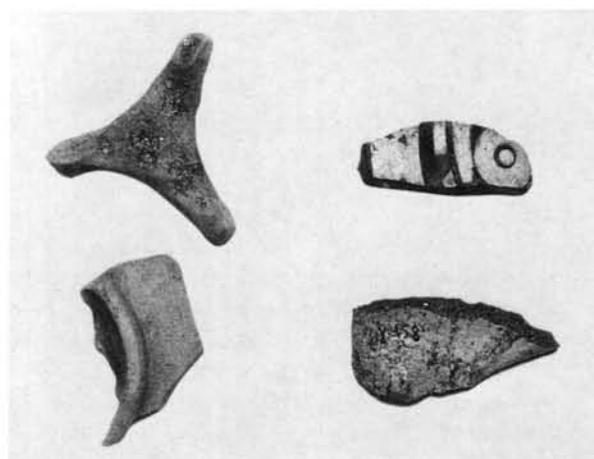
ρινό χωριό Γρατινή στη θέση της βυζαντινής Γρατσιανού, που βρίσκεται μαζί με το Μικρό Πιστό στον ίδιο ευρύτερο χώρο των προβούνων της Ροδόπης, βρόεια της Κομοτηνής. Παρατηρήθηκαν ακόμη τροχήλατα κωνικά κατασκευάσματα, που βοηθούσαν στο στοιβαγμα των αγγείων στο καμίνι, τοποθετημένα στη βάση των κατακόρυφων στηλών προς ψήσιμο εφυαλωμένων αγγείων.

Η κεραμική από το Μικρό Πιστό παρουσιάζει τυπικά χαρακτηριστικά της υστεροβυζαντινής κεραμικής. Νομισματικές ανασκαφικές μαρτυρίες μπορούν να τεκμηριώσουν χρονολόγηση της κεραμικής στο Μικρό Πιστό στο 13ο αιώνα (Ζήρκος 1999). Η περαιτέρω συστηματική μελέτη του πολύτιμου αυτού ευρήματος αναμένεται να συμβάλει σημαντικά στις γνώσεις μας για την εφυαλωμένη κεραμική της ύστερης βυζαντινής περιόδου αφ' ενός και για την τεχνολογία των βυζαντινών εργαστηρίων εφυαλωμένης κεραμικής αφ' ετέρου.

Πέργαμος

Οι ανασκαφές στην Πέργαμο έδωσαν εκτός άλλων πλούσιο υλικό κεραμικής βυζαντινών χρόνων (Εικ. 20). Η μελέτη του υλικού αυτού έγινε από τον J.-M. Spieser, ο οποίος κατά την ταξινόμηση της εφυαλωμένης κεραμικής απομόνωσε ομάδες κεραμικών που απέδωσε σε τοπικά εργαστήρια (Spieser 1996). Στη συνέχεια το ίδιο αυτό υλικό έγινε αντικείμενο αρχαιομετρικής έρευνας από την Y. Waksman (Waksman 1995; Waksman, Spieser 1997). Η διασταύρωση των αποτελεσμάτων της αρχαιομετρικής προσέγγισης με τις πρώτες αρχαιολογικές παρατηρήσεις έδωσε περαιτέρω στοιχεία για την τοπική παραγωγή σε εφυαλωμένα επιτραπέζια σκεύη που μπορούν να ταξινομηθούν στις εξής κατηγορίες:

Απλά εφυαλωμένα (Plain Glazed) με κίτρινη, καφεκίτρινη ή πράσινη εφυάλωση.

Εικ. 20. Τριποδίσκος ψησίματος και απορρίμματα εργαστηρίων της Περγάμου (Waksman, Spieser 1997: 127 series A).

Γραπτά δί' επιχρύσματος (Slip-Painted) με καφεκίτρινη ή πράσινη εφυάλωση.

Απλά εγχάρακτα (Plain Sgraffito) με καφεκίτρινη ή πράσινη εφυάλωση. Τα εγχάρακτα μοτίβα είναι απλά με κυρίαρχο αυτό των ομόκεντρων κύκλων.

Έγχρωμα εγχάρακτα (Coloured Sgraffito). Ομάδα τοπικής παραγωγής, η οποία από άποψη τεχνικής διακόσμου ανήκει στα έγχρωμα εγχάρακτα έχοντας εγχάρακτο διάκρισμα εμπλουτισμένο με καφεκίτρινες πινελιές. Σύμφωνα με τους παραπάνω μελετητές, μπορεί να συσχετιστεί με την οικογένεια των κεραμικών του Ζευξίππου γι' αυτό χαρακτηρίζεται και ως Zeuxippus derivatives.

Τα χαρακτηριστικά του πηλού των εφυαλωμένων κεραμικών των εργαστηρίων της Περγάμου περιγράφονται λεπτομερώς από τους πιο πάνω μελετητές, ενώ σύμφωνα με τους ίδιους τα υαλώματα που οι κεραμείς της Περγάμου χρησιμοποιούσαν για την εφυάλωση των κεραμικών τους ήταν υαλώματα μολύβδου καφεκίτρινα και πράσινα, χρωματισμένα με οξείδια σιδήρου και χαλκού αντίστοιχα. Η ανοικτοκότρινη όψη της εφυάλωσης αριθμούν αγγείων πρέπει να οφείλεται σε μικρότερη ποσότητα οξειδίου του σιδήρου στο υάλωμα.

Στην Πέργαμο δεν έχουν μέχρι σήμερα εντοπιστεί καμίαν εφυαλωμένης κεραμικής. Αντίθετα, σχετικά πρόσφατα έχει εντοπιστεί και ανασκαφεί περιοχή με εργαστήρια και καμίνια της ελληνιστικής περιόδου.

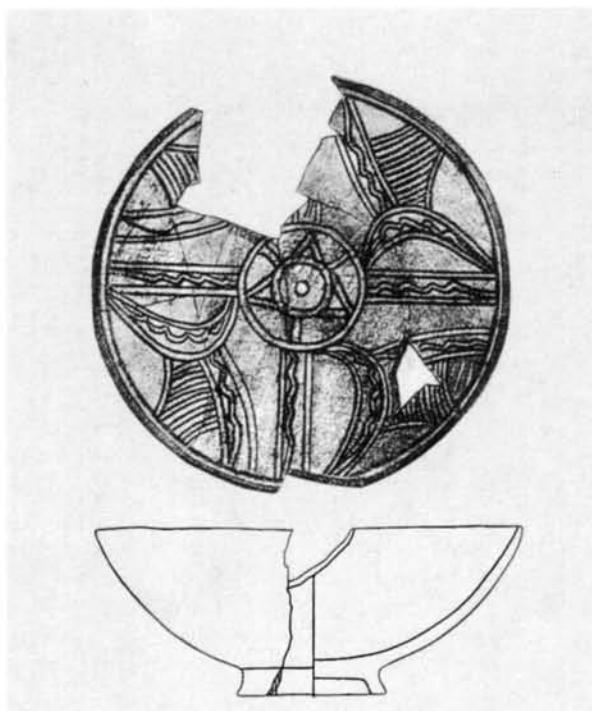
Η εφυαλωμένη κεραμική τοπικής παραγωγής στην Πέργαμο χρονολογείται από τους μελετητές στο 13ο αιώνα. Συγκεντρώνει χαρακτηριστικά της κεραμικής της ύστερης βυζαντινής περιόδου, όπως καφεκίτρινη-χρυσή και πράσινη εφυάλωση, μέτρια μεγέθη και σχήματα με τη μορφή της βαθιάς κούπας ή πινακίου (Εικ. 13γ) και ως προς τη διακόσμηση εγχάρακτους ομόκεντρους κύκλους και μοτίβα που συγγενεύουν με αυτό των κεραμικών του Ζευξίππου ή γραπτά δί' επιχρύσματος.

Η συστηματική καταγραφή των εργαστηρίων της Περγάμου μπορεί τώρα να βοηθήσει στην ανίχνευση της εξάπλωσης των προϊόντων τους εκτός της ευρύτερης περιοχής παραγωγής τους.

Χερσών

Εκτεταμένες ανασκαφές στη Χερσόνησο της Κριμαίας, στο βυζαντινό λιμάνι της Χερσώνας, αποκάλυψαν μέρος της πόλης, που άνθισε στα χρόνια του Ιουστινιανού αλλά και κατά τις μετέπειτα περιόδους ως πρωτεύουσα του ομώνυμου θέματος (Yakobson 1950: 22-30).

Ανάμεσα στα ευρήματα, ένα πλούσιο κεραμικό υλικό μαρτυρεί τις εμπορικές σχέσεις και την οικονομική άνθηση του λιμανιού αυτού της Μαύρης Θάλασσας (Yakobson 1979). Οι ανασκαφές έφεραν στο φως σειρά κεραμικών κλιβάνων, οι οποίοι συσχετίστηκαν από τον ανασκαφέα με την παραγωγή κυρίως αμφορέων. Αν και δεν

Eικ. 21. Αγγείο με εγχάρακτο διάκοσμο. Εργαστήριο Χερσώνας (Yakobson 1979: πλ. 83.2).

Eικ. 22. Αγγείο με αδρεγχάρακτο διάκοσμο. Εργαστήριο Χερσώνας (Yakobson 1979: πλ. 88.3).

εντοπίστηκαν κλίβανοι εφυαλωμένης κεραμικής, η ανεύρεση μεγάλης ποσότητας τριποδίσκων ψηφίματος και ο μεγάλος αριθμός εφυαλωμένων κεραμικών με κοινά και επαναλαμβανόμενα χαρακτηριστικά δικαιώνει την απόδοση σε τοπικά εργαστήρια κεραμικής που χρονολογείται στο 13ο και το 14ο αιώνα.

Την ντόπια αυτή κεραμική ο ανασκαφέας και μελετητής της Yakobson κατατάσσει στις ομάδες 5-8 του συστήματος ταξινόμησης που επιχειρεί (Yakobson 1979: 133-144). Είναι αγγεία που από άποψη τεχνικής διακόσμησην ανήκουν σε μορφές της εγχάρακτης διακόσμησης και στα γραπτά δι' επιχρύσιματος. Την ομάδα 5 χαρακτηρίζει αδρεγχάρακτη διακόσμηση, εφυάλωση κιτρινωπή και σπάνια πράσινη και απλά γεωμετρικά μοτίβα (Εικ. 21). Η ομάδα 6 παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον με μεγάλο αριθμό αγγείων. Η διακόσμησή τους είναι εγχάρακτη με καφεκίτρινο και πράσινο χρώμα και παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία θεμάτων, γεωμετρικά ή φυτικά μοτίβα αλλά και εικονιστικά θέματα με εξωτικά πουλιά και φανταστικά ή μυθικά ζώα (Εικ. 22). Στην ομάδα 7 κατατάσσονται αγγεία, των οποίων ο διάκοσμος χρησιμοποιεί για την απόδοση επιμέρους στοιχείων την αδρή χάραξη αλλά και την επιτεδόγλυφη τεχνική. Στην ομάδα 8 κατατάσσει αγγεία με γραπτό δι' επιχρύσιματος διάκοσμο. Το επίχρισμα είναι άσπρο και παχύρρευστο, τα μοτίβα σπείρες, ελικο-

ειδείς ή κυματιστές γραμμές και η εφυάλωση σκουροκίτρινη ή πράσινη.

Γενικά η κεραμική που αποδίδεται στα εργαστήρια της Χερσώνας βρίσκεται τόσο ως πρός τα σχήματα (Εικ. 13δ), την τεχνική διακόσμησης και ως πρός το θεματολόγιο στο γνωστό πλαίσιο της υστεροβυζαντινής κεραμικής. Ωστόσο, παρουσιάζουν κάποια ανατολίζοντα χαρακτηριστικά απόλυτα φυσικά αν κανείς λάβει υπόψη τη θέση, αλλά και τις επαφές που είχε με τον κόσμο της Ανατολής το λιμάνι αυτό της Μαύρης Θάλασσας.

Νίκαια

Η Νίκαια, σύμφωνα με σχετική δημοσίευση, εμφανίζεται ως κέντρο παραγωγής εφυαλωμένης κεραμικής κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο (Francois 1997β). Τα αγγεία που αποδίδονται στα εργαστήριά της έχουν τα χαρακτηριστικά των παλαιολόγγειων εφυαλωμένων κεραμικών. Ανάμεσά τους υπάρχουν αγγεία με εγχάρακτη απεικόνιση πουλιού που μοιάζει με αυτό της Θεσσαλονίκης θέτοντας το θέμα του κοινού θεματολογίου και των επιδράσεων. Ωστόσο, η πρόταση αυτή πρέπει να διασταυρωθεί με σχετική αρχαιομετρική έρευνα και να επιβεβαιωθεί με επιπλέον στοιχεία.

Κύπρος

Η Κύπρος εξελίσσεται σε δραστήριο κέντρο παραγωγής εφυαλωμένης κεραμικής από το 13ο έως το 16ο αιώνα. Σύμφωνα με τα αρχαιολογικά δεδομένα, η ντόπια εφυαλωμένη κεραμική εμφανίζεται στις αρχές του 13ου αιώνα στην περιοχή της Πάφου (Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1996: 55-137). Είναι η ίδια εποχή που στο βυζαντινό κόσμο κάνουν την εμφάνισή τους τα τοπικά εργαστήρια. Στο φαινόμενο αυτό πρέπει να ενταχθεί και η εμφάνιση της ντόπιας κυπριακής εφυαλωμένης κεραμικής παρά το γεγονός ότι η Κύπρος βρίσκεται αποκομμένη από το βυζαντινό κορδόνη από το 1191 και κάτω από τη διακυβέρνηση των Γάλλων Λουξινιανών αρχικά (1192-1489) και των Βενετών αργότερα (1489-1572).

Πάφος. Στο χωριό Λέμπα, στα νοτιοδυτικά παράλια της Κύπρου, επιφανειακά ευρήματα όπως σπασμένα, καμένα, ημιτελή κεραμικά και πλήθος τριποδίσκων τεκμηρώνουν την άποψη πως η περιοχή της Λέμπας υπήρξε κατά τη μεσαιωνική περίοδο κέντρο παραγωγής εφυαλωμένης κεραμικής. Επιπλέον, νέα ευρήματα στην περιοχή της Κάτω Πάφου, 6 χιλιόμετρα νοτιότερα της Λέμπας, και ακόμη πιο πρόσφατα σε θέση κοντά στο χωριό Κούκλια (Wartburg 1997) στα δυτικά, αποδεικνύουν πως η δραστηριότητα των εργαστηρίων κεραμικής δεν περιορίζόταν στη στενή περιφέρεια της Λέμπας αλλά απλωνόταν στην ευρύτερη περιοχή της νοτιοδυτικής Πάφου. Τα κεραμικά που μπορούν να αποδοθούν στα εργαστήρια της Πάφου, έχουν σκληρό, μάλλον τραχύ πηλό που συχνά εμφανίζεται γκριζός λόγω υπερόπτησης (Megaw, Jones 1983) και χαρακτηριστική βάση με άνω στραμμένο δακτύλιο.

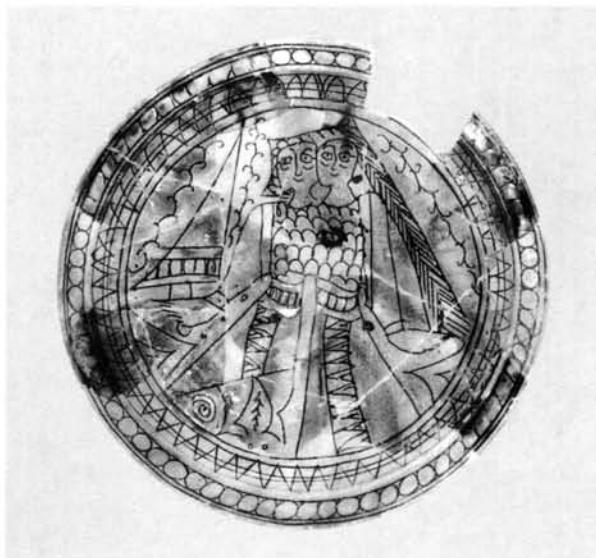
Στα προϊόντα των εργαστηρίων της Πάφου περιλαμβάνονται γραπτά δί' επιχρύσιματος, όπως επίσης κεραμικά διακοσμημένα με διάφορες μορφές εγχάρακτης διακόσμησης. Αρχικά η χάραξη είναι αδρή (αδρεγχάρακτα) (Εικ. 23). Γρήγορα όμως η αδρή χάραξη υποχωρεί μπροστά σε μια μέσου εύρους χάραξη και στο χρώμα που επιβάλλει δυναμικά την παρουσία του (έγχρωμα εγχάρακτα).

Τα σχήματα των αγγείων είναι ποικιλά (Εικ. 13ε, ζ). Κατά το 13ο αιώνα κυριαρχούν τα βαθιά πινάκια με οριζόντιο χειλός και κούπες με όρθιο κοιλό εξωτερικό χείλος. Απαντούν ακόμη ημισφαιρικές κούπες, μεγάλα κρατηρόσχημα αγγεία και τροχήλατα λυχνάρια. Χρονολογικά η δραστηριότητα των εργαστηρίων της Πάφου τοποθετείται μέσα στο 13ο και το 14ο αιώνα.

Έγκωμη. Αγγεία καμωμένα με ανοικτόχωμο ρόδινο ή ασπριδερό πηλό, χοντρόκοκκο και αμμώδη, συσχετίζονται με άλλο κέντρο παραγωγής που πολύ πιθανόν λειτουργούσε στην Έγκωμη κοντά στην Αμμόχωστο κατά το 14ο αιώνα (Papanikola-Bakirtzis 1989).

Εικ. 23. Κούπα με σκηνή χορού. Διάκοσμος αδρεγχάρακτος εμπλοντισμένος με καφεκίτρινο και πράσινο χρώμα. Εργαστήριο Πάφου, 13ος αιώνας. Μουσείο Μπενάκη.

Εικ. 24. Πινάκιο γάμου. Διάκοσμος αδρεγχάρακτος εμπλοντισμένος με καφεκίτρινο και πράσινο χρώμα. Εργαστήριο Έγκωμης, 14ος αιώνας. Μεσαιωνικό Μουσείο Κύπρου.

Στα προϊόντα του εργαστηρίου καταγράφονται κούπες με δακτύλιοσχημη βάση, σώμα με λοξά τοιχώματα και όρθιο χειλός που σχηματίζει γωνία με το σώμα σε μέτριο αλλά και μεγάλο μέγεθος, όπως επίσης πινάκια με οριζόντιο χειλός. Τα αγγεία αυτά ως προς τη διακόσμηση είναι απλά εφυαλωμένα, γραπτά δί' επιχρύσιματος και έγχρωμα εγχάρακτα.

Εικ. 25. Απορρίμματα εργαστηρίου Λαπήθου. Αγγεία κολλημένα μεταξύ τους. Μεσαιωνικό Μουσείο Κύπρου.

Στα τελευταία αιώνες περιλαμβάνονται αγγεία με παραστάσεις αγκαλιασμένων ζευγαριών, γνωστά ως κούπες γάμου, που πρέπει να είχαν σχέση με τη γαμήλια τελετή και κάποια έθιμα γύρω από αυτή (Εικ. 24).

Χαρακτηριστικό των αγγείων που συνδέουμε με την Έγκωμη είναι η πρακτική επένδυσης με κοκκινωπό παχύρρευστο επίχρισμα του άνω μέρους της εξωτερικής επιφάνειας, αλλά συχνά και της εσωτερικής, στην περίπτωση των απλών εφυαλωμένων και των γραπτών δι' επιχρύσματος.

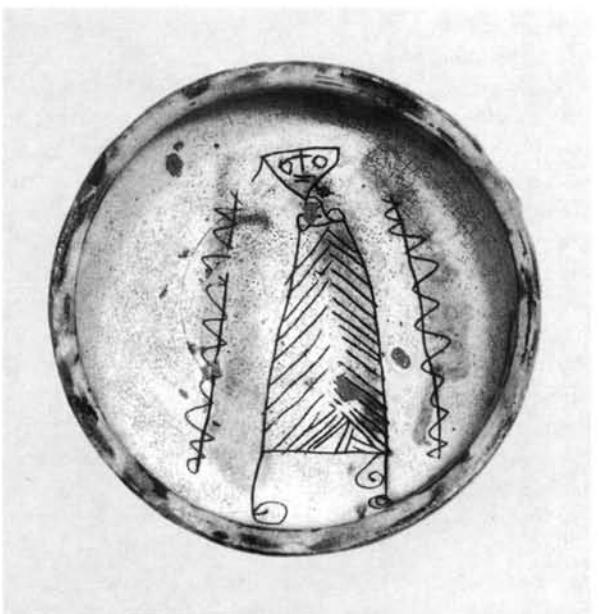
Λάπηθος. Τρίτο δραστήριο κέντρο παραγωγής εφυαλωμένης κεραμικής στην Κύπρο είναι η Λάπηθος κοντά στην Κερύνεια (Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1996: 138-200).

Σωστικές ανασκαφές έδωσαν πλούσια ευρήματα με απορρίμματα κεραμικού κλιβάνου, πλήθος τριποδίσκων, ημιτελή κεραμικά χωρίς εφυάλωση, παραμορφωμένα από υπερβολικό ψήσμα, σπασμένα και καμένα. Το πιο εντυπωσιακό εύρημα ήταν αγγεία, τα οποία κόλλησαν μεταξύ τους καθώς βρίσκονταν στοιβαγμένα στο καμίνι κατά στήλες με τους τριποδίσκους ανάμεσά τους (Εικ. 25).

Η παραγωγή των εργαστηρίων της Λαπήθου περιλαμβάνει αγγεία με ραδινά, κομψά σχήματα, κούπες με υπερυψωμένη βάση, ποτήρια και σε μικρότερο αριθμό πινάκια (Εικ. 13η, 26). Ο διάκοσμός τους περιλαμβάνει φυτικά μοτίβα σε άπειρους συνδυασμούς, ανθρώπινες μορφές συνοπτικά αποδομένες, συχνά χωρίς διαμορφωμένα άκρα (Εικ. 27), και πουλιά αποδομένα θαυμάσια με ελάχιστες γραμμές. Καθαρά διάφανα χρώματα και άχρωμη λεπτή εφυάλωση καλύπτει εσωτερικά και εξωτερικά τα αγγεία μαρτυρώντας άνεση και γνώση της τέχνης της κεραμικής.

Εικ. 26. Ποτήριο με εγχάρακτο διάκοσμο, εμπλούτισμένο με καφεκίτρινο και πράσινο χρώμα. Εργαστήριο Λαπήθου, αρχές 15ου αιώνα. Έργομα Πιεριδή, Λάρνακα.

Εικ. 27. Κούπα με καρικατούρα ανθρώπινης μορφής. Διάκοσμος εγχάρακτος με καφεκίτρινο και πράσινο χρώμα. Εργαστήριο Λαπήθου, 15ος αιώνας. Έργομα Πιεριδή, Λάρνακα.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η παρουσίαση των προϊόντων αριθμού κέντρων παραγωγής εφυαλωμένης κεραμικής του βυζαντινού κόσμου και η συζήτηση για τα προϊόντα τους βοηθά στη διατύπωση κάποιων πρώτων παραπτηρήσεων και συμπερασμάτων.

Τα αρχαιολογικά ευρήματα, τουλάχιστον όσα έχουμε σήμερα στη διάθεσή μας, δείχνουν μια εμφανή διαφορά ανάμεσα στον αριθμό των κέντρων παραγωγής της μεσοβυζαντινής και σ' αυτόν της υστεροβυζαντινής περιόδου, πολύ περιορισμένο στην πρώτη περίπτωση και σαφώς μεγαλύτερο στη δεύτερη.

Για τη μεσοβυζαντινή περίοδο, παρουσιάστηκαν πιο αναλυτικά δύο κέντρα παραγωγής: η Κωνσταντινούπολη και η Κόρινθος, ενώ συζητήθηκαν ως τέτοια η Σπάρτη και η Λάρισα. Κέντρα παραγωγής εφυαλωμένης κεραμικής κατά τους μεσοβυζαντινούς χρόνους είναι υπό συζήτηση επίσης το Çanakkale και η Φώκαια (Hayes 1992: 44), εξαιτίας της συγγένειας του πηλού τους με αγγεία της περιόδου αυτής που ανευδύσκονται κυρίως στην Κωνσταντινούπολη, όπως ακόμα η Γάνος στην Ανατολική Θράκη (Armstrong, Günenin χ.χ.). Ενδειξεις για παραγωγή εφυαλωμένης κεραμικής κατά το τέλος της μεσοβυζαντινής περιόδου υπάρχουν επίσης για το βυζαντινό Κίτρος, αρχαία Πύδνα στη Μακεδονία, όπου ανασκαφικά ευρήματα εργαστηριακών εγκαταστάσεων ερμηνεύθηκαν ως υπολείμματα εργαστηρίων κεραμικής (Μαρκή 1994: 122-131).

Η Κωνσταντινούπολη και η Κόρινθος είναι θέσεις, δύο που συστηματικές ανασκαφές με πλούσια ευρήματα και ενδελεχείς μελέτες καθιστούν δυνατή τη διαμόρφωση της εικόνας των προϊόντων τους και εφικτή την παρακολούθηση της πορείας και της εξέλιξης τους. Εκτός όμως αυτών, για τα υπόλοιπα κέντρα του μεσοβυζαντινού κόσμου οι πληροφορίες που διαθέτουμε είναι περιορισμένες, αποστασιατικές, με πολλά κενά και ερωτηματικά. Από πού φόρτωσε την πραμάτειά του το άτυχο πλοίο, που στα μέσα περίπου του 12ου αιώνα ναυάγησε κοντά στο Πελαγονήσι, στα νερά της Αλοννήσου στις Βόρειες Σποράδες (Κριτζάς 1971· Τέχνη εγχαράκτων 1999: 122-142); Ποιος ο χώρος κατασκευής κεραμικής με τέτοιας ποιότητας διάκοσμο; Από πού πάλι φόρτωσε για το μοιραίο του δρομολόγιο το πλοίο, που βυθίστηκε στα ανοικτά του Καστελόριζου στις αρχές του 13ου αιώνα (Φιλοθέου, Μιχαηλίδην 1986· Τέχνη εγχαράκτων 1999: 143-157); Πού κατασκευάστηκαν οι κούτες και τα πινάκια του με το δυνατό αδρεγχάρακτο διάκοσμο, τα θέματα του οποίου αποδίδονται θαυμαστά με λιγοστές σύγονδρες γραμμές;

Ο μεγάλος αριθμός, η ποιότητα, η ομοιογένεια των σχημάτων, η συγγένεια των διακοσμητικών θεμάτων και σειρά κοινών τεχνικών χαρακτηριστικών των κεραμικών που το φόρτωμα του κάθε πλοίου περιελάμβανε, υποδεικνύει μεγάλα οργανωμένα εργαστήρια με συστηματική προσεγμένη παραγωγή. Η άγνοια του τόπου κατασκευής των κεραμικών αυτών αφήνει κενό και κάνει την εικόνα

που έχουμε για τα κέντρα παραγωγής της μεσοβυζαντινής περιόδου ελλιπή.

Η εικόνα που δίνουν τα αρχαιολογικά δεδομένα για την υστεροβυζαντινή περίοδο είναι εντελώς διαφορετική. Σύμφωνα με τα υπάρχοντα στοιχεία, παραπρείται αποκέντρωση και εμφάνιση τοπικών περιφερειακών εργαστηρίων, που αναπτύσσονται μαζική παραγωγή και προϊόντα που παρουσιάζουν δικά τους ιδιαίτερα διακριτικά γνωρίσματα.

Τα αρχαιολογικά δεδομένα που υπάρχουν σήμερα δίνουν τη δυνατότητα να περιγραφούν και να καταγραφούν τα διακριτικά γνωρίσματα της παραγωγής σε εφυαλωμένα επιτραπέζια κεραμικά της Θεσσαλονίκης, των Σερρών, της Περιγάμου, της Χερσώνας και της Κύπρου, που με τον τρόπο αυτό μπορούν να χαρακτηριστούν ως κέντρα παραγωγής εφυαλωμένης κεραμικής κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο. Η Νίκαια φαίνεται επίσης ότι υπήρξε κέντρο παραγωγής εφυαλωμένης κεραμικής την περίοδο αυτή. Η περιοχή της Τροίας έχει επίσης προταθεί ως πιθανό κέντρο παραγωγής εφυαλωμένης κεραμικής στο 13ο αιώνα· η κεραμική αυτή συγγενεύει με την οικογένεια κεραμικών του Ζευξίππου (Hayes 1995). Η Λήμνος είναι επίσης υπό συζήτηση ως τόπος παραγωγής μιας ιδιαίτερης ομάδας αγγείων με εγχάρακτο λεπτοφυή διάκοσμο που συνοδεύεται από λεπτές πράσινες πινελιές (Francois 1995: 86).

Συγκρίνοντας τα εφυαλωμένα κεραμικά της μεσοβυζαντινής περιόδου με αυτά της υστεροβυζαντινής παρατηρούμε τα εξής: Ως προς το σχήμα τα αγγεία της μεσοβυζαντινής περιόδου είναι στο συντριπτικό τους μέρος πινάκια ή μεγάλες κούπες (Εικ. 12). Αντίθετα, αυτά της υστεροβυζαντινής είναι μικρότερες βαθιές κούπες (Εικ. 13). Η αλλαγή αυτή πιθανώς σημαίνει αλλαγή στο διαιτολόγιο των Βυζαντινών, που πρέπει να συσχετίστε με δύο παράγοντες: την επίδραση του δυτικού διαιτολογίου μετά τη λατινική κατάκτηση και οικονομικές συνθήκες που ανάγκασαν τον πληθυσμό να στραφεί σε φθηνότερο διαιτολόγιο με ζωμούς και σούπες (Τέχνη των εγχαράκτων 1999: 21· Vroom 2000: 258). Ως προς το μέγεθος: τα αγγεία του 11ου-12ου αιώνα είναι στο σύνολό τους μεγαλύτερα από αυτά του 13ου-14ου αιώνα. Τα πρώτα έχουν στην πλειονότητά τους διάμετρο χειλούς 23-25 εκ. και οι κούπες 25-28 εκ. Αντίθετα, αυτά της υστεροβυζαντινής περιόδου τα οποία στο συντριπτικό τους μέρος είναι βαθιές κούπες, έχουν συνηθέστερη διάμετρο 10-13 εκ. Το μέγεθος των αγγείων σε συνδυασμό με το σχήμα τους έχει να κάνει με το χαρακτήρα τους ως κοινά ή ατομικά σκεύη. Τα μεγάλα οηχά σκεύη πρέπει να εξυπηρετούσαν ως κοινά σκεύη παράθεσης τροφής χωρίς ζωμό, όπως είναι τα ψητά κρέατα, ενώ οι σχετικά μικρές κούπες χρησιμεύαντας ως ατομικά σκεύη για ζωμούς ή σαλτσερά φαγητά, που δύσκολα τρώγονται από κοινό πιάτο.

Ως προς το χαρακτήρα της διακόσμησης και τα διακοσμητικά θέματα μπορούν να διατυπωθούν οι εξής παρα-

τηρήσεις: Τα αγγεία της μεσοβυζαντινής περιόδου έχουν γενικά μεγαλύτερη ποικιλία θεμάτων με πιο πρωτότυπα θέματα. Θέματα με ανθρώπινες μορφές έχουν αφηγηματικό κατά κάποιο τρόπο χαρακτήρα και απεικονίζουν ερωτικές σκηνές, σκηνές κυνηγιού, σκηνές θηριομαχίας.

Η απόδοση και ποιότητα της διακόσμησης μαρτυρεῖ ότι υπήρξαν αντικείμενα ιδιαίτερης μέριμνας και ότι εξειδικευμένο προσωπικό, αν όχι ιδιαίτερο τμήμα στο εργαστήριο, ασχολήθηκε με τη διακόσμησή τους με γνώση και έμπνευση. Στοιχεία, όπως χρήση διαβήτη (Vogt 1993), δείχνει πως η διακόσμηση έγινε στο χέρι και όχι στον κεραμικό τροχό, σε ιδιαίτερο τμήμα του εργαστηρίου.

Αντίθετα, τα προϊόντα των υστεροβυζαντινών εργαστηρίων έχουν πιο τυποποιημένα θέματα: κυρίως γεωμετρικά μοτίβα και πολλά σχηματοποιημένα φυτικά μοτίβα. Θέματα με ζώα ή πουλά εικονίζονται μεμονωμένα και όχι ως μέρος κάποιας σκηνής, ενώ απεικονίσεις ανθρώπινων μορφών είναι στην πλειονότητα των εργαστηρίων σπάνιες. Στην εκτέλεση του διακόσμου δεν παρατηρούμε χρήση διαβήτη, πράγμα που δείχνει πως η διακόσμηση έγινε πάνω στον τροχό σε μια πιο γρήγορη διεκπεραίωση και πιο πιθανό από όχι εξειδικευμένο προσωπικό.

Έχοντας κατά νου τις παρατηρήσεις αυτές και λαμβάνοντας υπόψη τη μαζική παραγωγή, που επέφερε η χρήση του τριποδίσκου ψητούματος μετά το 1200, ίσως πρέπει να εξετάσουμε διαφοροποιήσεις στο χαρακτήρα και την οργάνωση των εργαστηρίων εφυαλωμένης κεραμικής. Φαίνεται πως κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο έχουμε μεγάλα εργαστήρια που λειτουργούσαν σε σχέση με σημαντικά εμπορικά ή διοικητικά κέντρα, όπως η Κωνσταντινούπολη και η Κόρινθος, και είχαν σοβαρή οργάνωση και υποδομή. Αντίθετα, κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο φαίνεται πως λειτουργούσαν πολλά αποκεντρωμένα επαρχιακά εργαστήρια με μαζική παραγωγή και οικοβιοτεχνική οργάνωση.

Φαίνεται, επίσης, πως μαζί με τη μαζική παραγωγή η αξία των εφυαλωμένων σκευών μειώνεται. Αυτό τουλάχιστον υποδεικνύει η αύξηση των ευρημάτων σε εφυαλωμένη κεραμικά στις ανασκαφές υστεροβυζαντινών στρωμάτων. Στο ίδιο συμπέρασμα συνηγορεί και η παρατήρηση πως σε αγγεία της μεσοβυζαντινής περιόδου σχετικά συχνά παρατηρούνται τρύπες για συνένωση με μετάλλινα ελάσματα έτσι που η εκμετάλλευση του σκεύους να συνεχίστει έστω και περιορισμένη μόνο για ξηρές τροφές. Η πρακτική αυτή εμφανίζεται αραιότερα σε αγγεία μετά το 130 αιώνα, που ίσως δείχνει πως το κόστος των εφυαλωμένων σκευών μειώθηκε και πως η απόκτηση και κατοχή τους από ευρύτερα οικονομικά στρώματα έγινε ευκολότερη.

Το εμπόριο, όπως διαμορφώνεται στο βυζαντινό κόσμο κατά τη μεσοβυζαντινή και υστεροβυζαντινή περίοδο, με την ενεργή και σχεδόν αποκλειστική ανάμειξη σ' αυτό των ιταλικών πόλεων και κυρίως της Βενετίας υπήρξε σημαντικός παράγοντας στην εξέλιξη της βυζαντινής κεραμικής (Francois 1997β).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Actes Iviron I :** LEFORT (J.), OIKONOMIDÈS (N.), PAPACHRYSSANTHOU (D.). – *Actes d'Iviron I : dès origines au milieu du XIe siècle*, 2 τόμοι (κείμενα και λεύκωμα), *Archives de l'Athos XIV*, Paris 1985.
- Actes Lavra I :** LEMERLE (P.), GUILLOU (A.), SVORONOS (N.), PAPACHRYSSANTHOU (D.). – *Actes de Lavra I : dès origines à 1204*, 2 τόμοι (κείμενα και λεύκωμα), *Archives de l'Athos V*, Paris 1970.
- Armstrong, Günzenin χ.χ.:** ARMSTRONG (P.), GÜNSENIN (N.). – Glazed Pottery Production at Ganos, *Anatolia Antiqua III* (χ.χ.), 179-201.
- Bakirtzis, Papanicola-Bakirtzis 1981 :** BAKIRTZIS (CH.), PAPANIKOULA-BAKIRTZIS (D.). – De la céramique byzantine en glaçure à Thessalonique, *Byzantinobulgaria VII* (1981), 421-436.
- Byzanz als Raum 2000 :** BYZANZ ALS RAUM. Zu Methoden und Inhalten der historischen Geographie des Östlichen Mittelmeerraumes (επιμ. Kl. Belke, Fr. Hild, J. Koder, P. Soustal), Wien 2000.
- Cipriano Piccolpasso :** I tre Libri dell'Arte del Vascio. The Three Books of the Potter's Art. A Facsimile of the Manuscript in the Victoria and Albert Museum, London, translated and introduced by Ronald Lightbown and Alan Gaigersmith, Great Britain 1980.
- Coche de la Ferté 1957 :** COCHE DE LA FERTÉ (E.). – Décors en céramique byzantine au Musée du Louvre, *CArch IX* (1957), 187-217.
- Γουργιώτης 1995 :** ΓΟΥΡΓΙΩΤΗΣ (Γ.). – Τα θεσσαλικά μεσοβυζαντινά κεραμούχεια, *Αρχαιολογία* 54, Νοέμβριος 1995, 47-50 και αναπότομη στο: Γ. Γουργιώτης, *Μικρά μελετήματα*, Λαογραφικό Μουσείο Λάρισας, Αθήνα 2000, 65-72.
- Dawkins, Droop 1910-1911 :** DAWKINS (R.M.), DROOP (J.P.). – Byzantine Pottery from Sparta, *BSA* 17 (1910-1911), 23-28.
- Ettinghausen 1954 :** ETTINGHAUSEN (S.E.). – Byzantine Tiles from the Basilica in the Topkapı Sarayı and Saint John of Studios, *CArch VII* (1954), 79-88.
- François 1995 :** FRANÇOIS (V.). – La céramique byzantine à Thasos, *Etudes Thasiennes XVI*, Athènes - Paris 1995.
- François 1997α :** FRANÇOIS (V.). – Les ateliers de céramique byzantine de Nicée/Iznik et leur production (Xe-début XIVe siècle), *BCH* 121 (1997), 411-442.
- François 1997β :** FRANÇOIS (V.). – Sur la circulation des céramiques byzantines en Méditerranée orientale et occidentale, στο: *AIECM2 VI*, 231-236.
- Gospodinov 1914 :** GOSPODINOV (I.). – Razkopki Patleina, *Izvestija na Bulgarskii Archaeologiceski Institut IV* (1914), 113-128.
- Ζήρος 1999 :** ZHKOΣ (N.). – Εργαστήριο στο Μικρό Πιστό της Θράκης, στο: *Τέχνη εγκαράκων* 1999, 243-244.
- Hayes 1992 :** HAYES (J.W.). – *Excavations at Sarachane in Istanbul, 2: The Pottery*, Princeton 1992.
- Hayes 1995 :** HAYES (J.W.). – A Late Byzantine and Early Ottoman Assemblage from the Lower City in Troia, *Studia Troica* 5 (1995), 197-210.
- Κριτζάς 1971 :** KRITZAS (X.). – Το βυζαντινό ναυάγιον Πελαγονίου Αλοννήσου, *AAA* IV (1971), 176-182.
- Laiou 1977 :** LAIOU-THOMADAKIS (A.). – *Peasant Society in the Late Byzantine Empire*, Princeton 1977.
- Lauffenburger, Williams 1997 :** LAUFFENBURGER (J.A.), WILLIAMS (J.L.). – Byzantine Tiles in Walters Art Gallery and Dumbarton Oaks Collections: A Comparison of Technique, στο: *Materials* 1997, 67-83.

- Lost Art Rediscovered 2001 : A Lost Art Rediscovered. The Architectural Ceramics of Byzantium** (επιμ. Sh. Gerstel, J. Lauf-fenburger), The Walters Art Museum - The Pennsylvania State University Press 2001.
- MacKay 1967 :** MacKay (T.S.). – More Byzantine and Frankish Pottery from Corinth, *Hesperia* 36 (1967), 249-320.
- Μαρκή 1994 :** MAPKH (Ε.). – Ανασκαφή εργαστηρίου κεραμεικής και χύτευσης σιδήρου στην αρχαία Πύδνα, στο: *Αντίρων. Αφιέρωμα στον καθηγητή N.B. Δρανδάκη*, Θεσσαλονίκη 1994, 122-131.
- Mason, Mundell Mango 1995 :** MASON (R.B.), MUNDELL MANGO (M.). – Glazed “Tiles of Nicomedia” in Bithynia, Constantinople and Elsewhere, στο: *Constantinople and its Hinterland* (επιμ. C. Mango, G. Dagron), Cambridge 1995, 313-331.
- Materials 1997 :** Materials Analysis of Byzantine Pottery (επιμ. H. Maguire), Washington, D.C. 1997.
- MB :** Κ. Σάθας, Ασσίζαι του βασιλείου των Ιεροσολύμων και της Κύπρου, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, VI, Βενετία - Παρίσι 1877 (ανατύπωση Αθήνα 1972), 1-497.
- Megaw 1968 :** MEGAW (A.H.S.). – Zeuxippus Ware, *BSA* 63 (1968), 67-88.
- Megaw 1989 :** MEGAW (A.H.S.). – Zeuxippus Ware Again, στο: *Recherches sur la céramique byzantine* (έδ. V. Déroche, J.-M. Spieser), *BCH Suppl.* XVIII, 1989, 259-266.
- Megaw, Jones 1983 :** MEGAW (A.H.S.), JONES (R.E.). – Byzantine and Allied Pottery: A Contribution by Chemical Analysis to Problems of Origins and Distribution, *BSA* 78 (1983), 235-263.
- Mijatev 1936 :** MIJATEV (K.). – *Preslavskata Keramika*, Sofia 1936.
- MM III :** MIKLOSICH (F.), MÜLLER (J.). – *Acta et diplomata graeca medii aevi*, III, Wien 1865.
- Morgan 1942 :** MORGAN (C.H.). – *The Byzantine Pottery*, Corinth XI, Cambridge, Massachusetts 1942.
- PG :** MIGNE (J.-P.). – *Patrologiae cursus completus, Series graeca*, Paris 1857-1866.
- Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1983 :** ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ (Δ.). – Εργαστήριο εφυαλωμένης κεραμεικής στη Θεσσαλονίκη. Πρώτες παρατηρήσεις, στο: *Αφιέρωμα στη μνήμη Στυλιανού Πελεκανίδη*, Θεσσαλονίκη 1983, 377-387.
- Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1986 :** ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ (Δ.). – Τριποδίσκοι ψησίματος των βυζαντινών και μεταβυζαντινών αγγείων, στο: *Αμητός. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή M. Ανδρόνικο*, Θεσσαλονίκη 1986, 641-648.
- Papanikola-Bakirtzis 1987 :** PAPANIKOLA-BAKIRTZIS (D.). – The Palaeologan Glazed Pottery of Thessaloniki, *Recueil des rapports du IVe Colloque Serbo-Grec : L'art de Thessalonique et des pays balkaniques et les courants spirituels au XIVe siècle*, Belgrade 1987, 193-204.
- Papanikola-Bakirtzis 1989 :** PAPANIKOLA-BAKIRTZIS (D.). – Medieval Pottery from Enkomi, Famagusta, στο: *Recherches sur la céramique byzantine* (έδ. V. Déroche, J.-M. Spieser), *BCH Suppl.* XVIII, 1989, 233-246.
- Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1996 :** ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ (Δ.). – *Μεσαιωνική εφυαλωμένη κεραμική της Κύπρου. Τα εργαστήρια Πάφου και Λαζήθου*, Θεσσαλονίκη 1996.
- Papanikola-Bakirtzis 1997 :** PAPANIKOLA-BAKIRTZIS (D.). – Serres Ware, στο: *Materials* 1997, 135-156.
- Papanikola-Bakirtzis, Dauterman Maguire, Maguire 1992 :** PAPANIKOLA-BAKIRTZIS (D.), DAUTERMAN MAGUIRE (E.), MAGUIRE (H.). – *Ceramic Art from Byzantine Serres*, Urbana - Chicago 1992.
- Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Μαυρικίου, Μπακιρτζής 1999 :** ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ (Δ.), ΜΑΥΡΙΚΙΟΥ (Φ.Ν.), ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ (Χ.). – *Βυζαντινή κεραμική στο Μουσείο Μπενάκη*, Αθήνα 1999.
- Peschlow 1977-1978 :** PESCHLOW (U.). – Byzantinische Keramik aus Istanbul. Ein Fundkomplex bei der Irenenkirche, *IstMitt* 27-28 (1977-1978), 363-414.
- Sanders 1987 :** SANDERS (G.D.R.). – An Assemblage of Frankish Pottery at Corinth, *Hesperia* 56 (1987), 159-195.
- Sanders 1995 :** SANDERS (G.D.R.). – *Byzantine Glazed Pottery at Corinth to c. 1125* (Ph. thesis), Birmingham 1995.
- Sanders 1999 :** SANDERS (G.D.R.). – Η παραγωγή των εργαστηρίων της Κορίνθου, στο: *Τέχνη εγχαράκτων* 1999, 159-186.
- Sanders 2000 :** SANDERS (G.D.R.). – New Relative and Absolute Chronologies for the 9th to 13th Century Glazed Wares at Corinth: Methodology and Social Conclusions, στο: *Byzanz als Raum* 2000, 153-173.
- Spieser 1996 :** SPIESER (J.-M.). – *Die byzantinische Keramik aus der Stadtgrabung von Pergamon*, Berlin - New York 1996.
- Stevenson 1947 :** STEVENSON (R.B.K.). – The Pottery, 1936-1937, *The Great Palace of the Byzantine Emperors, First Report*, Oxford 1947, I, 31-63.
- Στρατή, Τσούφης 1991-1992 :** ΣΤΡΑΤΗ (Α.), ΤΣΟΥΡΗΣ (Κ.). – Σωτική ανασκαφή στο οικόπεδο της οδού Ι. Δραγούμη 21 στις Σέρρες, *Μακεδονικά* 28 (1991-1992), 325-354.
- Talbot-Rice 1928 :** TALBOT-RICE (D.). – *The Byzantine Pottery. Preliminary Report upon the Excavations carried out in the Hippodrome of Constantinople in 1927 on behalf of the British Academy*, London 1928.
- Talbot-Rice 1930 :** TALBOT-RICE (D.). – *Byzantine Glazed Pottery*, Oxford 1930.
- Talbot-Rice 1954 :** TALBOT-RICE (D.). – Byzantine Polychrome Pottery. A Survey of Recent Discoveries, *CArch* VII (1954), 69-77.
- Τέχνη εγχαράκτων 1999 :** *Βυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική: Η τέχνη των εγχαράκτων, Κατάλογος έκθεσης* (επιμ. Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή), Μουσείο Βυζαντίου Πολυτισμού, Αθήνα 1999.
- Thiriot 1997 :** THIRIOT (J.). – *Géographie du four à barres d'enfournement*, in: H. Marchesi, J. Thiriot, L. Vallauri, *Marseille, les ateliers de potiers du XIIIe siècle et le quartier Sainte-Barbe (Ve-XVIIe s.)*, éd. de la Maison des Sciences de l'Homme, 1997, 345-372 (DAF 65).
- Totev 1984 :** TOTEV (T.). – L'atelier de céramique peinte du monastère royal de Preslav, *CArch* 35 (1984), 65-80.
- Verdier 1983 :** VERDIER (PH.). – Tiles of Nicomedia, στο: *Okeanos, Essays Presented to Ihor Ševčenko on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students*, Harvard Ukrainian Studies VII (1983), 632-638.
- Vogt 1993 :** VOGL (CH.). – Technologie des céramiques byzantines à glaçure d'époque Comnène. Les décors incisés : les outils et leurs traces, *CArch* 41 (1993), 99-110.
- Vroom 2000 :** VROOM (J.). – Piecing together the Past, στο: *Byzanz als Raum*, 245-259.

- Waksman 1995 :** WAKSMAN (S.Y.). – Les céramiques byzantines des fouilles de Pergame : Caractérisation des productions locales et importées par analyse élémentaire (PIXE et INAA), Strasbourg 1985 (thèse de doctorat, Université Louis-Pasteur, Strasbourg).
- Waksman, Spieser 1997 :** WAKSMAN (S.Y.), SPIESER (J.M.). – Byzantine Ceramics Excavated in Pergamon: Archaeological Classification and Characterization of the Local and Imported Production by PIXE and INAA Elemental Analysis, Mineralogy, and Petrography, *στο: Materials* 1997, 105-134.
- Wallis 1907 :** WALLIS (H.). – *Byzantine Ceramic Art*, London 1907.
- Wartburg 1997 :** WARTBURG VON (M.-L.). – Lemba Ware Reconsidered, *RDAC* 1997, 323-340.
- Wiseman et al. 1997 :** WISSEMAN (S.), SENA (E. de), LANDSBERGER (S.), YLANGAN (R.), ALTANER (S.), MOORE (D.). – Compositional Analyses of Ceramics from Serres and Thessaloniki, *στο: Materials* 1997, 157-169.
- Yakobson 1950 :** YAKOBSON (A.L.). – The Medieval Chersonese, 12th-14th Centuries, *στο: Materials and Researches for the Archaeology of the USSR* 17, Moscow - Leningrad 1950.
- Yakobson 1979 :** YAKOBSON (A.L.). – *Keramika i keramicheskoe proizvodstvo srednevekonoj Tavriki*, Leningrad 1979.
- Φιλοθέου, Μιχαηλίδου 1986 :** ΦΙΛΟΘΕΟΥ (Γ.), ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ (Μ.). – Βυζαντινά πινάκια από το φρούριο ναυαγισμένου πλοίου κοντά στο Καστελλόριζο, *ΑΔ* 41 (1986), Μελέτες, 271-330.